

सङ्क्षिप्त वार्षिक प्रतिवेदन

(आ.व. २०७३-२०७४)

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग

हरिहरभवन, ललितपुर, नेपाल

सङ्क्षिप्त वार्षिक प्रतिवेदन

(आ.व. २०७३-२०७४)

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग

हरिहरभवन, ललितपुर, नेपाल

आयोगका पदाधिकारीहरू

अध्यक्ष

मा. अनूप राज शर्मा

सदस्यहरू

मा. प्रकाश वस्ती

मा. सुदिप पाठक

मा. मोहना अन्सारी

मा. गोविन्द शर्मा पौड्याल

सचिव

वेदप्रसाद भट्टराई

प्रकाशक: राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग

पो.ब.न. ९१८२, काठमाडौं, नेपाल

प्रकाशन मिति: पुस, २०७४

प्रकाशन प्रति: १०००

प्रतिवेदन न: २२२ (केन्द्रीय कार्यालय)

मुद्रण : सौगात प्रिन्टर्स एण्ड स्टेसनरी सप्लायर्स, काठमाडौं, फोन नं.: ९८५१०७३१४८

सर्वाधिकार: राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग

संयोजन/लेखन

कैलाशकुमार सिवाकोटी

आयोगको पूर्व-स्वीकृतिबिना यस प्रतिवेदनलाई पुनःउत्पादन एवम् मुद्रण गर्ने गरी सङ्ग्रह गर्न अथवा कुनै पनि माध्यमबाट प्रयोगमा ल्याउन पाइने छैन । बौद्धिक तथा शैक्षिक प्रयोजनार्थ स्रोत खुलाई आवश्यक अंशहरू साभार गरी प्रयोगमा ल्याउन सकिनेछ ।

मन्तव्य

मानव अधिकारको क्षेत्रमा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले राष्ट्रिय संस्थाको रूपमा आफ्नो भूमिका निर्वाह गर्दै आएको छ। संविधानको धारा २४९ (१) (२) (३) मा आयोगको काम, कर्तव्य र अधिकार सम्बन्धमा व्यवस्था गरिएको छ। जसमा मानव अधिकारको सम्मान, संरक्षण र सम्बर्द्धन तथा त्यसको प्रभावकारी कार्यान्वयनलाई सुनिश्चित गर्नु राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको कर्तव्य हुनेछ भनी उल्लेख छ। मानव अधिकारको सम्मान, संरक्षण र परिपूर्ति सम्बन्धी पहिलो दायित्व राज्यमाथि रहेको हुन्छ। ती दायित्वहरू राज्यले पूरा गरे-नगरेको बारेमा निगरानी गरी जिम्मेवारी बहन नगरेको अवस्थामा राज्यलाई उत्तरदायी बनाउने काम आयोगले गर्दछ। मानव अधिकार अवस्थाको अनुगमन, अनुसन्धान, मानव अधिकार शिक्षाको प्रवर्द्धन, वकालत र कानुनहरूको पुनरावलोकन लगायतका माध्यमबाट यी कार्यहरू सम्पन्न हुन्छन्। यसरी सम्पन्न भएका कार्यक्रममार्फत प्राप्त निष्कर्षको आधारमा राज्य वा सरकारलाई सुधारको लागि सिफारिस गरिन्छ।

नेपालको संविधानको धारा २९४ (१) मा संवैधानिक निकायले आफूले गरेको कामकारबाहीको वार्षिक प्रतिवेदन राष्ट्रपतिसमक्ष पेश गर्नुपर्ने व्यवस्था छ। आयोगले स्थापनाकालदेखि नै आफ्नो वार्षिक प्रतिवेदन प्रकाशन गर्दै आएको छ। प्रतिवेदनमा विशेषतः आयोगमा वर्षभरिमा परेका उजुरी, उजुरीउपरका छानबिन, अनुसन्धान विवरण, सरकारलाई गरेका सिफारिस आदि विषयलाई समावेश गर्दै आएको छ। यसको साथै मानव अधिकार संरक्षण र संवर्द्धनका लागि भविष्यमा गर्नुपर्ने सुधारसम्बन्धी विवरणहरू उल्लेख गरिएका छन्। यस प्रतिवेदनमा आयोगले यिनै विषयवस्तुको सेरोफेरोमा रही वार्षिक रूपमा सम्पादन गरेका कामकारबाहीहरूलाई सङ्क्षेपमा उल्लेख गरिएको छ।

विगतमा भैं आयोगले यस वर्ष पनि मानव अधिकारको संरक्षण र संवर्द्धनको लागि उजुरी ग्रहण, अनुगमन र अनुसन्धान गर्दै आएको छ। यसको साथै तालिम, गोष्ठी, अन्तरक्रिया, छलफलजस्ता कार्यक्रमको आयोजना, नागरिक समाज र राज्यका निकायहरूसँग समन्वय र सहकार्य भइरहेको छ। मानव अधिकारको संस्कृति विकासको लागि आवश्यकता र औचित्यताको आधारमा राष्ट्रपतिको कार्यालय, नेपाल सरकार, अन्य संवैधानिक निकाय, राजनीतिक दल, राष्ट्रिय, अन्तर्राष्ट्रिय गैससहरू र नागरिक समाजसँग सहकार्यसमेत गरेको छ। आयोगबाट मानव अधिकारसम्बन्धी कानुनहरूको पुनरावलोकन, विभिन्न विषयगत प्रतिवेदनहरू प्रकाशन, प्रेस नोट र प्रेस विज्ञप्ति जारी हुँदै आएको छ।

नेपालले मानव अधिकारसँग सम्बन्धित विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिको अनुमोदन गर्नुका साथै संविधान तथा कानुन निर्माणमा मानव अधिकारका विषयलाई प्राथमिकता दिएको छ। मानव अधिकार राष्ट्रिय कार्ययोजनाको निर्माण, मानव अधिकारका प्रावधानलाई व्यवहारमा उतार्न विभिन्न संयन्त्रहरू निर्माण र ती संयन्त्रमार्फत कार्यहरू हुनु व्यवस्थापिका-संसद् र सरकारका सकारात्मक

कदम हुन् । सबै राजनीतिक दलको सहभागितामा स्थानीय तहको निर्वाचन हुनु र केन्द्र र प्रदेशको निर्वाचनको वातावरण बन्नुले पनि संविधान कार्यान्वयनलाई सहज बनाउदै लगेको अवस्था छ । संविधानतः गठन गर्ने भनिएका मानव अधिकारसँग सम्बन्धित आयोगको लागि ऐन निर्माण हुनुले पनि सकारात्मक सन्देश दिएको छ । यी सकारात्मक प्रयत्नका बाबजुद् प्रशस्त चुनौतीहरू देखिएका छन् । मानव अधिकारको समग्र अवस्थाप्रति सन्तोष गर्ने अवस्था छैन । मौलिक हक कार्यान्वयको लागि कानुन बन्न सकेका छैनन् । संविधानतः गठन गरिएका आयोग र मानव अधिकार आयोगबीचको क्षेत्राधिकारमा प्रशस्त प्रश्नहरू छन् ।

शान्ति-प्रक्रिया शुरु भएको एक दशक नाघिसक्दा पनि अभै पीडितले न्याय पाउन नसक्नु दुःखद् पक्ष रहेको छ । सङ्क्रमणकालीन संयन्त्रको लागि सर्वोच्च अदालतको निर्देशनबमोजिम भइरहेको कानुनमा संशोधन वा थप आवश्यक कानुनको निर्माण र दक्ष जनशक्तिको व्यवस्था हुन नसक्दा काम प्रभावकारी हुन नसकेको अवस्था छ । लामो समयको प्रतीक्षापछि गठन भएका सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग र बेपत्ता आयोग काम नसकी म्याद समाप्त हुने अवस्थामा पुगेका छन् । यसबाट मुलु कमा दीगो शान्तिको स्थापना र पीडितको पीडा सम्बोधन हुन सक्ने देखिँदैन । सरकारबाट समयमा नै मानव अधिकार सन्धि समितिमा बुझाउनुपर्ने कतिपय आवधिक प्रतिवेदनहरूसमेत पेश भएका छैनन् । संविधान कार्यान्वयनको चरणपछि पनि राजनीतिक सङ्क्रमण जारी रहँदा नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार, आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारलगायत अन्य मानव अधिकारको कार्यान्वयन अवस्था प्रगति उन्मुख हुन सकेको छैन । विरोध प्रदर्शनका क्रममा सुरक्षार्मीको अत्याधिक बल प्रयोगबाट प्रदर्शनकारीको मृत्यु तथा प्रदर्शनकारीबाट सुरक्षार्मीमाथि भएको हिंसात्मक गतिविधिले मानिसको बाँच्न पाउने अधिकार नै जोखिममा परेको छ । प्रदर्शनकारीबाट आफ्नो प्रतिबद्धता-विपरीत मानव अधिकार आयोगको सवारी साधन तोडफोड गरिनुले पनि राजनीतिक दल आफ्नो कर्तव्यबाट विमुख भएको अवस्था देखिन्छ । वैदेशिक रोजगारमा गएकाहरूमाथि भएको श्रम-शोषण, बर्दो घरेलु हिंसा, बन्द-हडतालजस्ता गतिविधिले नागरिकको जनजीवन असहज अवस्थामा छ । निर्वाचनमा बालबालिकाको प्रयोग, समाजमा जातीय भेदभावको विद्यमानता, स्वास्थ्य सेवामा सबैको पहुँच नहुनुबाट संविधान प्रदत्त हक उपभोगको लागि अभै सहज वातावरण बन्न नसकेको आभास हुन्छ । सीमान्तकृत समुदाय, आदिवासी जनजाति, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, दलित, महिला, जेष्ठ नागरिक, आप्रवासी कामदारको अधिकारको विषयमा राज्यले विशेष ध्यान दिनसकेको छैन । फलतः ती वर्ग एवम् समुदायका अधिकारहरू सुरक्षित हुन सकेका छैनन् । त्यस्तै बाढी र भूकम्पबाट प्रभावितहरूको अवस्था अहिले पनि दयनीय छ ।

यस अवमा आयोगले गरे को मानव अधिकारको संरक्षण र सम्बर्द्धनात्मक लगायतका कार्यहरूबाट विभिन्न उपलब्धिहरू हासिल गरेको छ । यस अवमा आयोगमा जम्मा २१० उजुरीहरू दर्ता भएका छन् । पुराना र नयाँ गरी २२० उजुरीमाथिमाथि अनुसन्धान सम्पन्न भएको छ भने ३५० पटक अनुगमन

भएको छ । आयोगबाट “सबैको लागि घर-घरमा मानव अधिकार : शान्ति र विकासको आधार” भन्ने नारालाई आधार मानी मानव अधिकार प्रवर्द्धन कार्यलाई विशेष प्राथमिकतामा राखी ३६९ वटा संवर्द्धनसम्बन्धी कार्यहरू सम्पन्न भएका छन् । यस्तै मानव अधिकारसँग आबद्ध सङ्घसंस्थाद्वारा आयोजित ४०४ वटा कार्यक्रममा श्रोत व्यक्ति/विषय विज्ञ, प्रमुख अतिथि/अतिथि र सहभागीको रूपमा उपस्थिति जनाएको छ । यस्तै मानव अधिकारसम्बन्धी विभिन्न सामग्री तथा वृत्तचित्र निर्माण, प्रकाशनको काम पनि आयोगबाट निरन्तर भएको छ । यस अवधिमा आयोगबाट १५ वटा प्रकाशन, ३७ प्रेस विज्ञापित र १३ वटा प्रेस नोट जारी भएको छन् भने २ वटा पत्रकार सम्मेलन भएका छन् । यसको साथै कानून निर्माणमा सरकार एवम् सरोकारवाला निकायहरूलाई सहयोग पुऱ्याउन मानव अधिकारको दृष्टिकोणबाट कानूनको पुनरावलोकन गरी सम्बद्ध निकायमा कार्यान्वयनको लागि पठाएको छ । कतार र नेपालको मानव अधिकारबीच आप्रवासी कामदारहरूको विषयमा भएको समझदारीपत्रलाई कार्यरूप दिन रणनीतिक योजनामा हस्ताक्षर हुनु र कर्मचारी व्यवस्थापन गर्नु आयोगले यस अवधिमा गरेका प्रमुख उपलब्धि हुन् ।

उल्लिखित कार्यहरूबाट प्राप्त उपलब्धिका बाबजुद पनि आयोग चुनौतीमुक्त हुन सकेको छैन । दण्डहीनताको अवस्था विद्यमान रहनुको सङ्क्रमणकालीन अवस्थाबाट मुलुकले पार पाउन सकेको छैन । आयोगका सिफारिस कार्यान्वयन नहुनु, सरकारबाट अपेक्षित सहयोग प्राप्त नहुनु, कानुनी अपर्याप्तता, भूकम्पबाट क्षतिग्रस्त आयोगको भवन बन्न नसक्नुबाट भौतिक पूर्वाधारको अभावमा समेत आयोगले काम गर्नुपरेको अवस्था छ । यी चुनौतीलाई सम्बोधन गर्न आयोगले सरकार एवम् सरोकारवालाहरूलाई घच्चच्याइरहेको छ । यी उपलब्धि र चुनौतीका बीच आयोग सविधान, ऐन र रणनीतिक योजनामा केन्द्रित भई विगतबाट अनुभव हासिल गर्दै आफ्ना कामकारबाहीहरूलाई समयानुकूल अगाडि बढाउन कटिबद्ध छ ।

अन्त्यमा, आयोगलाई पुऱ्याएको सहयोगका लागि राष्ट्रपति कार्यालय, व्यवस्थापिका-संसद, सरकार, राजनीतिक दल, लोकसेवा आयोग तथा अन्य संवैधानिक आयोगहरू, नागरिक समाज, मानव अधिकार समुदाय, सञ्चार जगत, अन्तर्राष्ट्रिय समुदाय तथा कुटनीतिक निकाय साथै आयोगका सदस्य, सचिव र कर्मचारीहरू सबैमा आभार व्यक्त गर्दछु । यस प्रतिवेदनको संयोजन र लेखन कार्यमा संलग्न मानव अधिकार अधिकृत कैलाशकुमार सिवाकोटीलाई धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

अनूप राज शर्मा

अध्यक्ष

सङ्क्षिप्त रूप

आअ	- अनुसन्धान अधिकृत
आव	- आर्थिक वर्ष
आसासाअ	- आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार
इप्रका	- इलाका प्रहरी कार्यालय
उअ	- उच्च अदालत
ऐ	- ऐजन
ऐऐ	- ऐजन-ऐजन
उमनपा	- उपमहानगरपालिका
उमावि	- उच्च माध्यमिक विद्यालय
उवाम	- उद्योग वाणिज्य महासङ्घ
एसपी	- सुपरिटेन्डेन्ट अफ पुलिस
काजि	- काठमाडौँ जिल्ला
कामनपा	- काठमाडौँ महानगरपालिका
केका	- केन्द्रीय कार्यालय
कोलेनिका	- कोष तथा लेखा नियन्त्रण कार्यालय
गापा	- गाउँपालिका
गाविस	- गाउँ विकास समिति
गैसस	- गैरसरकारी संस्था महासङ्घ
चन	- चलानी नम्बर
जक	- जबरजस्ती करणी
जिअ	- जिल्ला अस्पताल
जिजका	- जिल्ला जनस्वास्थ्य कार्यालय
जिजप्र	- जिल्ला जनसरकार प्रमुख
जितका	- जिल्ला तथ्याङ्क कार्यालय
जिविस	- जिल्ला विकास समिति
जिशिअ	- जिल्ला शिक्षा अधिकारी
जिशिका	- जिल्ला शिक्षा कार्यालय
जिसस	- जिल्ला समन्वय समिति
नपा	- नगरपालिका
नविस	- नगर विकास समिति
निआ	- निर्वाचन आयोग

निक्षेनि	- निमित्त क्षेत्रीय निर्देशक
नेकपा (एमाले)	- नेपाल कम्युनिस्ट पार्टी (एकीकृत मार्क्सवादी-लेनिनवादी)
नेकपा (माओवादी केन्द्र)	- नेपाल कम्युनिस्ट पार्टी (माओवादी केन्द्र)
नेका	- नेपाली काङ्ग्रेस
नेपम	- नेपाल पत्रकार महासङ्घ
नेबाए	- नेपाल बार एसोसिएसन
नेविसं	- नेपाल विद्यार्थी सङ्घ
नं	- नम्बर
प्रअ	- प्रधानाध्यापक
प्रज	- प्रहरी जवान
प्रजिअ	- प्रमुख जिल्ला अधिकारी
प्रस	- पत्र सङ्ख्या
प्रसनि	- प्रहरी सहायक निरीक्षक
प्रह	- प्रहरी हवलदार
प्रावि	- प्राथमिक विद्यालय
भूपू	- भूतपूर्व
मबाका	- महिला तथा बालबालिका कार्यालय
मविअ	- महिला विकास अधिकृत
मा	- माननीय
मावि	- माध्यमिक विद्यालय
राप्रपा	- राष्ट्रिय प्रजातन्त्र पार्टी
रामअआ	- राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग
रु.	- रुपियाँ
लोसेआ	- लोकसेवा आयोग
वप्रका	- वडा प्रहरी कार्यालय
वाइसीएल	- योड कम्युनिस्ट लिग
विखाका	- विश्व खाद्य कार्यक्रम
स्थाविअ	- स्थानीय विकास अधिकारी
संरास	- संयुक्त राष्ट्र सङ्घ
क्षेका	- क्षेत्रीय कार्यालय
क्षेनि	- क्षेत्रीय निर्देशक
त्रिविबि	- त्रिभुवन विश्वविद्यालय

विषय-सूची

आयोगको वार्षिक कार्य-विवरण: ऋलक	१
परिच्छेद-१	
सङ्गठन	४
परिच्छेद-२	
मानव अधिकारको अवस्था	७
परिच्छेद-३	
संरक्षणसम्बन्धी	१०
परिच्छेद-४	
संवर्द्धनसम्बन्धी	१५
परिच्छेद-५	
आर्थिक व्यवस्थापन	१७
परिच्छेद-६	
उपलब्धि, चुनौती, समाधानका सम्भावित उपाय र भावी कदमहरू	१८

आयोगको वार्षिक कार्य-विवरण: ऋलक

क्र.स.	कामको प्रकृति	सङ्ख्या	विषय	कैफियत
१. मानव अधिकार संरक्षण				
१.१	उजुरी	२१०	<ul style="list-style-type: none"> राजनीतिक तथा नागरिक अधिकार-न्याय-प्रशासन, हत्या, बेपत्ता, अपहरण, कारागार/गैरन्यायिक थुना, धम्की, आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक अधिकार स्वास्थ्य, शिक्षा र रोजगारीको हक यातनाविरुद्धको अधिकार, दुरव्यवहार महिला अधिकार बाल अधिकार अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकार जातीय विभेदविरुद्धको अधिकार व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्यविरुद्धको अधिकार आप्रवासी कामदार र तिनका परिवारको अधिकार अन्य-ज्येष्ठ नागरिकको अधिकार, शरणार्थीको अधिकार, मानव बेचबिखन आदि 	
१.२	अनुगमन	३५०	<ul style="list-style-type: none"> राजनीतिक तथा नागरिक अधिकार समग्र मानव अधिकार अवस्था, स्थानीय तह निर्वाचन र मानव अधिकार, कैदीबन्दीहरूको अधिकार, कारागार तथा हिरासतको अवस्था, गैरकानुनी थुना आदि आर्थिक, समाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार मुक्त हलियाहरूको अवस्था, अस्पताल एवम् स्वास्थ्य अवस्था, उपभोक्ताको अधिकार, प्राकृतिक प्रकोप (बाढी-पहिरो/भूकम्प) बाट विस्थापितहरूको अधिकार आदि जेष्ठ नागरिक, महिला, बालबालिका, आदिवासी जनजाति, अल्पसङ्ख्यक/सीमान्तकृत समुदायहरू, अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकार, आप्रवासी कामदारहरूको अवस्था र मानव बेचबिखनको अवस्था आदि 	
१.३	अनुसन्धान	२२०	<ul style="list-style-type: none"> नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार-जीवनको अधिकार, यातना, बेपत्ता आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार-विस्थापित, पुनःस्थापना, सम्पत्ति लुटपाट, क्षतिपूर्ति, महिला, बालबालिकाको अधिकार आदि 	
१.४	निर्णय/सिफारिस	२०१	राजनीतिक तथा नागरिक अधिकार, न्याय-प्रशासन, अपहरण, विस्थापित, आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार, यातना, जातीय विभेद, महिला अधिकार, बाल अधिकार आदि	

२. मानव अधिकार प्रवर्द्धन

२.१.	प्रशिक्षण, अन्तर्क्रिया, छलफल, गोष्ठी, तालिम, सचेतना, प्रभातफेरि, प्रदर्शनी आदि	३६९	शान्तिसुरक्षा र मानव अधिकार, निर्वाचन र मानव अधिकार, बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको अधिकार, सङ्क्रमणकालीन न्याय, खाद्य अधिकार, नेपाल सरकारको चौथो राष्ट्रिय मानव अधिकार कार्ययोजना, नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार, आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार, बाल अधिकार, महिला अधिकार, अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकार, ज्येष्ठ नागरिकको अधिकार, अल्पसङ्ख्यको अधिकार, उपभोक्ताको अधिकार, आप्रवासी कामदारको अधिकार, सामूहिक अधिकार, प्रतिवेदन लेखन आदि
२.२	समन्वय र सहकार्यमा संवर्द्धनसम्बन्धी कार्यक्रम	३०	भूकम्प र मानव अधिकार, खाद्य अधिकार, मानसिक स्वास्थ्य, सङ्क्रमणकालीन न्याय, बाल अधिकार आदि
२.३	विशेषज्ञ सेवा (स्रोत व्यक्ति)	८४	सरकारी तथा मानव अधिकारको क्षेत्रमा कार्यरत सङ्संस्थाबाट आयोजित कार्यक्रम
२.४	अथिति/ अन्य कार्यक्रममा सहभागी	४०४	सरकारी तथा मानव अधिकारको क्षेत्रमा कार्यरत सङ्संस्थाबाट आयोजित कार्यक्रम

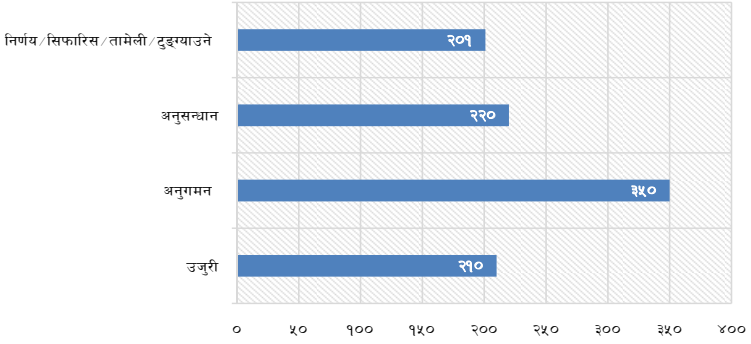
३. प्रकाशन

३.१	नियमित प्रतिवेदन	१	वार्षिक प्रतिवेदन
३.२	विषयगत प्रतिवेदन/पुस्तिका	१३	Selected Decision of The NHRC, Nepal, Trafficking in Persons National Report 2015/2016, मानव अधिकारसम्बन्धी जानुपर्ने कुराहरू, मानव अधिकारसम्बन्धी महत्त्वपूर्ण निर्णयहरू, मानव अधिकार उल्लङ्घनसम्बन्धी राष्ट्रिय जाँचबुझ निर्देशिका, राष्ट्रिय मानव अधिकार कार्ययोजनाको अवस्था, भूकम्प प्रभावितहरूको मानव अधिकारको अवस्थाबारेमा तेस्रो अनुगमन अवस्था, रणनीतिक योजना आदि
३.३	जर्नल	१	मानव अधिकार संवाहक
३.४	प्रेस विज्ञप्ति र प्रेस नोट	३७ र १३	विभिन्न घटनाको अनुसन्धान, दोषीउपर कारबाही, बालअधिकारको सम्मान, बेपत्ता पारिएकाहरूको अवस्था सार्वजनिक, सडक दुर्घटनातर्फ सचेत हुन, कारागार सुधार, सप्तरीको दुखद घटनाप्रति ध्यानाकर्षण, भूकम्प पीडितको उचित बसोबास, स्थानीय तह निर्वाचन अनुगमन, ट्राफिक प्रहरीसँग समसामयिक गुनासा, डुबान र बाढी पीडितको उद्धार, दण्डहीनता आदि
३.५	पत्रकार सम्मेलन	२	बिस्तृत शान्ति सम्झौता र मानव अधिकार अवस्था र स्थानीय निर्वाचन २०७४

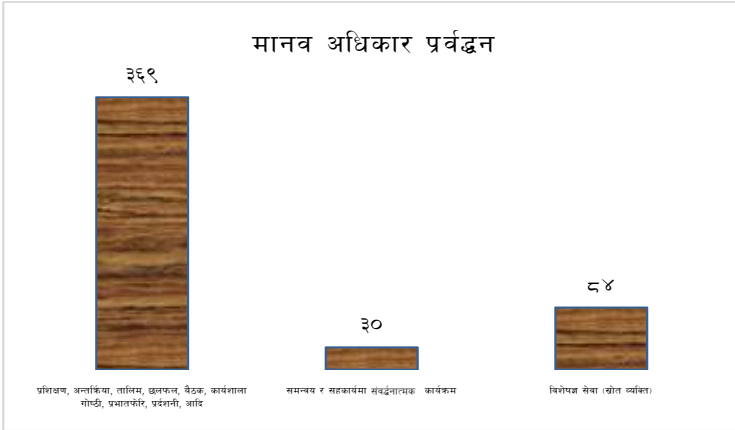
४. मानव संसाधन

४.१	अध्यक्ष/सदस्य	१/४	
४.२	कर्मचारी	२१०	आयोगका सम्पूर्ण कार्यालयमा कार्यरत

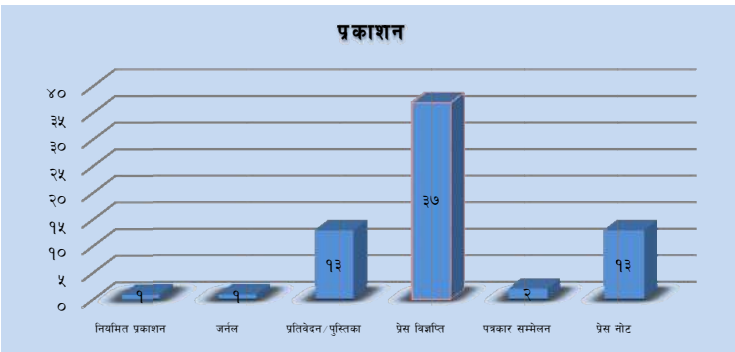
मानव अधिकार संरक्षण

मानव अधिकार प्रवर्द्धन

प्रकाशन

पृष्ठभूमि

आधुनिक मानव अधिकारको विकास दोस्रो विश्वयुद्धपछि भएको हो तर राष्ट्रिय र क्षेत्रीय स्तरमा यसको विकास त्यसभन्दा अगाडि भएको मानिन्छ। नेपालमा मानव अधिकारका विषयहरू नेपाल सरकार वैधानिक कानून, २००४ बाट सम्बोधन भएको मान्न सकिन्छ। नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०१५ तथा नेपालको संविधान, २०१९ मा मौलिक हकको रूपमा मानव अधिकारका आधारभूत तर सीमित प्रावधान राखिएका थिए। प्रत्यक्ष रूपमा मानव अधिकारको संरक्षण र संवर्द्धन सम्बन्धमा कार्यान्वयनसम्बन्धी संयन्त्रको विकास भने गरिएको थिएन। यसै बीचमा पहिलो जननिर्वाचित सरकारलाई अपदस्थ गरी २०१७ मा राजतन्त्रात्मक पञ्चायती शासन-व्यवस्था लागू गरियो। करिब ३० वर्षसम्म चलेको सो शासन-व्यवस्थामा दलीय स्वतन्त्रामाथि बन्देज लगाइएकोले मानव अधिकार प्रचलनको अवस्था असम्भव बनाइएको थियो। त्यस विषयमा परिस्थितिमा पनि न्यायिक निकायबाट मानव अधिकारको संरक्षण एवम् संवर्द्धन हुने प्रकृतिका फैसलाहरू भने भएका थिए।

पञ्चायती व्यवस्थाको अन्त्यपछि जारी नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को प्रस्तावनामा पहिलो पटक मानव अधिकारको विषयलाई समावेश गरियो। त्यसपछि नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ र वर्तमान संविधानमा पनि यसले निरन्तरता पाएको छ। नेपालको संविधानको मौलिक हकसम्बन्धी भागमा विगतका संविधानमा उल्लेख भएका अधिकारसहित थप आर्थिक तथा सामाजिक अधिकारहरूलाई प्राथमिकताका साथ समावेश गरिएको छ। मौलिक अधिकारको प्रचलनमा अवरोध आएको खण्डमा न्यायिक निकायबाट उपचार पाउने स्पष्ट व्यवस्था संविधानमा नै गरिएको छ।

नेपाल अधिराज्यको संविधान जारी भएको ३ वर्षपछि सन् १९९३ मा भियनामा मानव अधिकारको विश्व सम्मेलन सम्पन्न भयो। नेपालको समेत सहभागिता रहेको उक्त सम्मेलनले घोषणापत्र तथा कार्ययोजना जारी गर्दै संयुक्त राष्ट्रसङ्घका सदस्य राष्ट्रहरूलाई स्वतन्त्र र स्वायत्त मानव अधिकारसम्बन्धी राष्ट्रिय निकाय स्थापना गर्न आह्वान गर्‍यो। सो आह्वानसँगै नेपालमा मानव अधिकार आयोग गठन हुनुपर्ने आवाज घनिभूत हुँदै गयो। परिणामः सो सम्बन्धमा तत्कालीन प्रतिनिधि सभाका सदस्यबाट संसद्मा निजी (प्राइभेट बिल) विधेयकको रूपमा मानव अधिकार आयोग विधेयक पेश भयो। फलतः वि.सं. २०५३ सालमा मानव अधिकार आयोग ऐन जारी भयो।

ऐन जारी भए पनि तत्काल मानव अधिकार आयोग गठन हुन सकेन । आयोग गठनको माग गर्दै मानव अधिकारकर्मी, कानुन-व्यवसायी, सञ्चारजगत, नागरिक समाज, बौद्धिक समुदाय तथा पेसागत सङ्घसङ्गठनहरूबाट शान्तिपूर्ण आन्दोलनसमेत भयो । अन्ततः सम्माननीय सर्वोच्च अदालतले समेत आयोग गठन गर्न सरकारको नाममा परमादेश जारी गर्‍यो । उल्लिखित पहलहरूको परिणाम २०५७ साल जेठ १३ गते राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको स्थापना भयो । नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ ले यस आयोगलाई संवैधानिक अङ्गको रूपमा स्तरोन्नति गर्‍यो । नेपालको मौजुदा संविधानले पनि सो व्यवस्थालाई निरन्तरता दिएको छ ।

संविधानको धारा २४८ बमोजिम गठित वर्तमान आयोगको धारा २४९ मा कार्यदिश तोकिएको छ । सो कार्यदिशबमोजिम आयोगले वर्षभर गरेका कार्यहरू समावेशसहित वार्षिक प्रतिवेदन तय गरी सम्माननीय राष्ट्रपतिसमक्ष पेश गर्नुपर्ने दायित्व संविधानको धारा २९४ मा उल्लेख छ । प्रस्तुत प्रतिवेदन संसद्मा छलफलको लागि सङ्क्षिप्त वार्षिक प्रतिवेदन आयोगद्वारा आव २०७३-०७४ मा सम्पादित काम-कारबाहीहरूमा आधारित रहेको छ ।

सङ्गठन

मानव अधिकारसम्बन्धी निकायहरूको गठन, स्वतन्त्रता तथा स्वायत्ततासम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय मार्गदर्शन १९९३ (जसलाई पेरिस सिद्धान्त भनिन्छ) र नेपालको संविधानको धारा २४८ र २९३ अनुरूप स्थापित राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग एक स्वतन्त्र र स्वायत्त निकाय हो । आयोगमा अध्यक्ष १ र ४ जना सदस्य गरी ५ जना पदाधिकारी रहने प्रावधान छ । आयोगका केन्द्रीय १, क्षेत्रीय ५ र उपक्षेत्रीय ३ गरी ९ वटा कार्यालय क्रियाशील छन् । आयोगका सबै कार्यालयका लागि ३०९ जना कर्मचारीको दरबन्दी रहेकोमा यस आवमा कर्मचारी सङ्ख्या २१० रहेको छ ।

आयोगको काम, कर्तव्य र अधिकार

नेपालको संविधानको धारा २४९ मा 'मानव अधिकारको सम्मान, संरक्षण र संवर्द्धन तथा त्यसको प्रभावकारी कार्यान्वयनलाई सुनिश्चित गर्नु राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको कर्तव्य हुनेछ' भनी उल्लेख गरिएको छ । मानव अधिकारको संवर्द्धन र संरक्षण गर्नु राज्यको प्राथमिक दायित्व मानिन्छ । राज्यले मानव अधिकार संरक्षण र संवर्द्धनको दायित्व सन्तोषजनक रूपमा निर्वाह नगरेको अवस्थामा आयोगले मानव अधिकारको संरक्षण र संवर्द्धनको निमित्त राज्यलाई सजग र उत्तरदायी बनाउन प्रयत्नशील रहिआएको छ । आयोगले संविधान र ऐनमा तोकिएको क्षेत्राधिकारभित्र रही आफ्ना गतिविधि सञ्चालन गर्दै आएको छ, जसमा उजुरी ग्रहण र व्यवस्थापन, मानव अधिकार उल्लङ्घनका दोषीउपर कारबाही तथा मुद्दा चलाउन सिफारिसलगायतका कार्यहरू रहेका छन् । मानव अधिकारको

संवर्द्धनको सम्बन्धमा आयोगले सचेतना अभिवृद्धि गर्ने, तालिम, प्रशिक्षण दिने, गोष्ठी तथा सभा-सम्मेलनमार्फत वकालती कार्यक्रम आयोजना गर्ने, नागरिक समाजसँग समन्वय र सहकार्यसमेतका काम गर्ने गर्दछ । आयोगले मानव अधिकारसँग सम्बन्धित कानून निर्माण तथा संशोधन गर्न र अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि-सम्झौताको नेपाल पक्ष बन्नुपर्ने कारणसहित सरकारसमक्ष सिफारिस गर्दछ । आयोगका सिफारिस कार्यान्वयन नगर्ने पदाधिकारी वा व्यक्तिको नाम आयोगले सार्वजनिक गर्न सक्ने संवैधानिक व्यवस्था रहेको छ ।

मानव अधिकारको अवस्था

मानव अधिकार र राज्यको दायित्व

नेपाल मानव अधिकारसँग सम्बन्धित महत्त्वपूर्ण विभिन्न महासन्धिहरूको पक्षराष्ट्र हो । हालसम्म नेपालले मानव अधिकार र मानवीय कानुनसँग प्रत्यक्षतः सम्बन्धित अन्तर्राष्ट्रिय र क्षेत्रीय गरी ५९ वटा महासन्धि/सन्धिको पक्षराष्ट्र बनेको छ ।^१ जसमध्ये संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय मानव अधिकारसम्बन्धी २२, मानवीय कानुनसम्बन्धी ७, वातावरणसम्बन्धी १४, श्रमसम्बन्धी १२ र क्षेत्रीय तहमा (सार्क) बालबालिका, मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार, खाद्य र वातावरण गरी ४ रहेका छन् । महासन्धिको अनुमोदनपश्चात् सरकारबाट सम्बन्धित समितिहरूमा पेश गर्नुपर्ने प्रतिवेदनहरू समय-समयमा पेस हुँदै आएका छन् । प्रतिवेदनको छलफलपछि प्राप्त सुझावहरूको कार्यान्वयनमा सरकारबाट पहल पनि भएको छ । व्यक्तिगत रूपमा संयुक्त राष्ट्रिय सङ्घीय मानव अधिकार समितिमा पीडितहरूबाट परेका उजुरीहरूउपर समितिले दिएका सिफारिसहरू कार्यान्वयनको पहल भएको छ । यस क्रममा केही पीडितहरूले क्षतिपूर्ति प्राप्त गरेका छन् । मानव अधिकारको विश्वव्यापी आवधिक समीक्षाबाट प्राप्त सुझावहरू कार्यान्वयन गर्ने सन्दर्भमा पनि सरकारबाट काम भइरहेको बुझिएको छ । महासन्धिअनुरूप कानुनहरूलाई धरेलुकरण तथा नीति र कार्ययोजनाहरूको तर्जुमा गर्ने कार्य पनि भएका छन् । संविधानमा मानव अधिकार संरक्षणका लागि संरचनागत व्यवस्थासमेत गरिएको छ । यस अवस्थामा मानव अधिकारको राज्यको अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धतालाई समग्रमा सन्तोषजनक रूपमा लिन सकिन्छ ।

उल्लिखित सकारात्मक पहलका बाबजुद् नेपालले संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय प्रमुख ९ मध्ये ७ महासन्धिमात्र अनुमोदन गरेको अवस्था छ । महासन्धिहरूको अनुमोदनपछि सरकारले तोकिएको अवधिमा बुझाउनुपर्ने कुनै पनि आवधिक प्रतिवेदनहरू समयमा बुझाउन सकेको छैन । राष्ट्रसङ्घीय यातनाविरुद्धको समितिमा प्रत्येक ४-४ वर्षमा पेस गर्नुपर्ने प्रतिवेदन सन् २००४ पछि पेस भएको छैन । प्रत्येक २-२ वर्षमा पेस हुनुपर्ने जातीय विभेदविरुद्धको महासन्धिको कार्यान्वयन अवस्थासम्बन्धी प्रतिवेदनको पनि सोही अवस्था भएकोमा १७ औं देखि २३ औं प्रतिवेदन सन् २०१७ मा एकै पटक संयुक्त रूपमा बुझाएको छ । यस विषयमा आयोगले सरकारको ध्यानाकर्षण गराउँदै आएको छ । अन्य महासन्धिहरूमा पनि तोकिएको अवधिमा प्रतिवेदन समयमा नै पेश हुन सकेको छैन ।

१ बिस्तृत जानकारीको लागि: *List of Multilateral Treaties to which Nepal is a party and A signatory; Government of Nepal, Ministry of Law, Justice, Constituent Assembly and Parliamentary Affairs; July 2014* चौथो मानव अधिकार राष्ट्रिय कार्ययोजना (२०७१ साउन) प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय, सिंहदरबार, काठमाडौं ।

मानव अधिकार राष्ट्रिय कार्ययोजना

मानव अधिकारका मुद्दालाई सम्बोधन गर्न सरकारले मानव अधिकार राष्ट्रिय कार्ययोजना बनाई कार्य गर्दै आएको छ । पहिलो मानव अधिकार राष्ट्रिय कार्ययोजनामा सरकारले ७ वटा, दोस्रोमा १२ वटा र तेस्रोले १७ वटा मन्त्रालयलाई जिम्मेवार निकायको रूपमा राखेको थियो । हाल चौथो (आव २०७१/२०७२ देखि २०७५/२०७६) कार्ययोजना कार्यान्वयनमा छ । यस कार्ययोजनाको कार्यान्वयनको सन्दर्भमा नेपाल सरकारका सबै मन्त्रालयहरूलाई जिम्मेवार बनाइएको छ । कार्ययोजनामा १८ वटा विभिन्न विषयवस्तुहरू समेटिएका छन् । समावेश गरिएका विषयहरूमा शिक्षा, स्वास्थ्य, पोषण तथा जनसङ्ख्या, श्रम तथा रोजगार, संस्कृति, कानुनी तथा न्याय-प्रशासन, वातावरण र दिगो विकास रहेका छन् । त्यसै गरी महिला, अपाङ्गता, ज्येष्ठ नागरिक र यौनिक तथा लैङ्गिक अल्पसङ्ख्यक र नेपालको अन्तर्राष्ट्रिय दायित्वको कार्यान्वयनलाई पनि समावेश गरिएको छ । यसअलावा खाद्य सुरक्षा, सङ्क्रमणकालीन न्याय र द्वन्द्व पीडित, मानव अधिकार शिक्षा, समावेशी विकास, बालबालिका, आवासलाई समेटिएको छ । सामाजिक सेवा र सुरक्षा, सर्वोच्च अदालतको फैसला र राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको सिफारिस कार्यान्वयन, हिरासत तथा कारागार सुधार र संस्थागत सुदृढीकरण लगायतका विषयहरू पनि समाविष्ट छन् । कार्ययोजनाको कार्यान्वयन र अनुगमनको लागि केन्द्रमा मुख्य सचिवको अध्यक्षतामा मानव अधिकार राष्ट्रिय कार्ययोजना केन्द्रीय कार्यान्वयन तथा अनुगमन समिति र प्रत्येक जिल्लामा प्रमुख जिल्ला अधिकारीको संयोजकत्वमा जिल्ला स्तरीय कार्यान्वयन तथा अनुगमन समिति गठन गरिएको छ । दुवै कार्यान्वयन तथा अनुगमन समितिको बैठक प्रत्येक ३ महिनामा एकपटकका दरले एक पटक नघटाई आवश्यकताअनुसार बस्ने व्यवस्था पनि कार्ययोजनाले गरेको छ । यस सम्बन्धमा आयोगले गरेको अनुगमनबाट^२ कार्ययोजना कार्यान्वयनको अवस्थामा विगतको तुलनामा केही सुधारका सूचकहरू देखिएका छन् । समग्रतामा साक्षरता दरमा वृद्धि, नागरिकका अधिकारहरू र आफ्नो दायित्वप्रति सरकारका निकायहरू सजग हुँदै गएको अवस्था छ । मानव अधिकार शिक्षामा व्यापकता, वातावरण र विकासमा सचेतना वृद्धि, घरेलु तथा महिला हिंसाका घटनाहरूको उजागर र त्यसप्रकारका घटना सम्बन्धमा सरकारी निकायहरूको सजगतामा वृद्धि, द्वन्द्व-पीडितहरूले सरकारबाट केही मात्रामा भए पनि अन्तरिम राहत प्राप्त एवम् संस्थागत सुधारका कामहरूले गति लिँदै गएको अवस्था देखिएको छ । कार्ययोजनाको प्रभावकारी कार्यान्वयन हुन सकेमा खास गरी आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार तथा समानता र भेदभावविरुद्धको अधिकार संरक्षणमा महत्वपूर्ण उपलब्धि हुने देखिन्छ ।

उल्लिखित अवस्थामा आयोगले ५७ जिल्लामा गरेको अनुगमनबाट यस कार्ययोजनाको कार्यान्वयन पक्ष सन्तोषजनक देखिएको छैन । प्रमुख जिल्ला अधिकारी संयोजक रहेको मानव

२ विस्तृत जानकारीको लागि : नेपाल सरकारको मानव अधिकार राष्ट्रिय कार्ययोजना कार्यान्वयन अवस्था, अनुगमन प्रतिवेदन, २०७३ फागुन, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, हरिहरभवन, ललितपुर, नेपाल

अधिकार राष्ट्रिय कार्ययोजनाको बारेमा आयोगले अनुगमन गरेका अधिकांश जिल्लाका प्रमुख जिल्ला अधिकारीहरू नै अनविज्ञ रहेको पाइएको थियो । जिल्ला समितिमा रहने अन्य पदाधिकारीहरूको समेत सोही अवस्था रहेको पाइएको छ । जानकारी भएका प्रमुख जिल्ला अधिकारीहरूबाट पनि समयमा नै कार्यान्वयन र अनुगमनसम्बन्धी बैठक बस्ने र सम्बन्धित निकायमा प्रतिवेदनसमेत पठाउने गरिएको पाइएन । मुख्य सचिवको संयोजकत्वमा रहेको केन्द्रीय कार्यान्वयन समितिको बैठक प्रत्येक ३ महिनामा एक पटक हुनुपर्ने भएपनि यस आवमा एक पटक पनि बस्न सकेको पाइएन ।

संविधान कार्यान्वयनको अवस्था

यस आवमा संविधान कार्यान्वयनको सन्दर्भमा केही सकारात्मक सङ्केतहरू देखिएका छन् । संविधान कार्यान्वयन प्रक्रियाको महत्त्वपूर्ण पाटो स्थानीय तह, प्रदेश र सङ्घीय संसद्को निर्वाचन हो । आवधिक निर्वाचन कानुनी शासन र मानव अधिकारको आधार स्तम्भ हो । नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारको उपयोग र उपभोग तथा आर्थिक, सामाजिक र साँस्कृतिक अधिकारको सहज उपभोगको ढोका खोल्ने प्रमुख माध्ययम हो । जनताद्वारा, जनताको लागि, जनताले नै शासन सञ्चालनको लागि आफ्ना प्रतिनिधि छनौट गर्ने माध्यम निर्वाचन हो । जसले नागरिकको सार्वभौमसत्ताको प्रयोगको आधार र अभिमत प्रकट गर्दै सरकारलाई वैधानिकता प्रदान गर्दछ । संविधानमा माघ ७ को समयसीमाभित्र प्रतिनिधिसभा, प्रदेश सभा र स्थानीय तहको निर्वाचन सम्पन्न गरिसक्नुपर्ने भनी तोकिएबमोजिम (यो सङ्क्षिप्त प्रतिवेदन तयारी भइरहँदा सम्पन्न भइसकेको छ ।) कार्य भइसकेको छ । यसबाट संविधान कार्यान्वयनको बाटोमा जाने अपेक्षा गर्न सकिन्छ ।

सरकारबाट मानव अधिकारसँग सम्बन्धित विषयगत संवैधानिक आयोगहरूको स्थापनाको लागि कानुन व्यवस्थापिका- संसद्बाट पारित (प्रतिवेदन तयार गरिरहँदा पास भइसकेका) भइसकेका छन् । व्यवस्थापिका-संसद्बाट २०७३ फागुनमा केही नेपाल ऐन संशोधन गर्ने विधेयक प्रस्तुत गरी १९३ वटा ऐनहरूमा संशोधन गरिएको छ । अन्य थुप्रै विधेयकहरूको मस्यौदा पनि भएको छ । यस अवस्थामा संविधान जारी हुँदादेखि नै तर संविधानको धारा ४७ बमोजिम ३ वर्षभित्र निर्माण गरिसक्नुपर्ने कानुनहरूको निर्माणको अवस्था भने सन्तोषजनक देखिँदैन । अतः संविधान कार्यान्वयनका चुनौतीहरूलाई सम्बोधन गर्न सरकार र राजनीतिक दल गम्भीरतासाथ अगाडि बढ्नुपर्ने आवश्यकता छ । संविधानप्रति असहमति राख्दै आएका विशेषतः मधेश केन्द्रित लगायतका दलहरूबीच घनिभूत छलफलसहित निष्कर्षमा पुग्नुपर्ने अवस्था छ ।

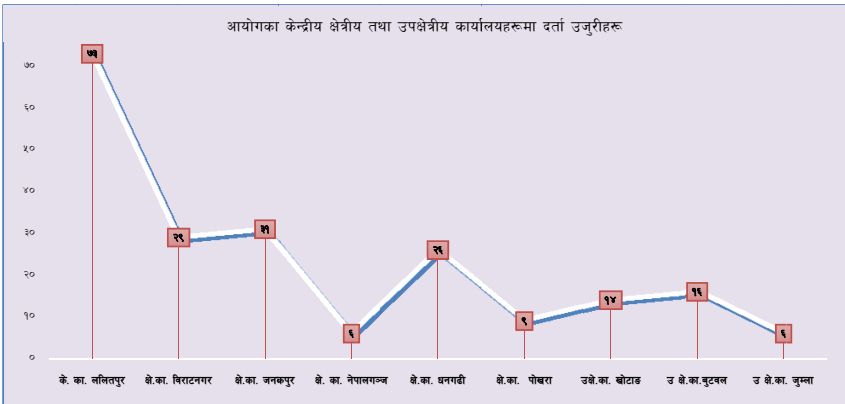
संरक्षणसम्बन्धी

संरक्षणसम्बन्धी कार्यहरू

उजुरी दर्ता

आयोगले आफ्नो कार्यादेश बमोजिम मानव अधिकार उल्लङ्घन वा दुरुत्साहनसम्बन्धी घटनामा उजुरी ग्रहण गर्दै आएको छ। यस्ता उजुरी पीडित, पीडितको परिवार वा जोकोहीबाट वा सञ्चार-माध्यममा सम्प्रेषित समाचारका आधारमा स्वयं पनि ग्रहण गर्दै आएको छ। आयोगबाट प्राप्त उजुरीमाथि अनुगमन, अनुसन्धान एवम् छानबिन गरी आवश्यक कानुनी कारबाहीका लागि सरकार वा सरोकारवाला निकायसमक्ष सिफारिस हुँदै आएको छ। यस वर्ष आयोगका केन्द्रीय, क्षेत्रीय र उपक्षेत्रीय कार्यालयहरूमा जम्मा २१० उजुरी दर्ता भएका छन्। यसरी दर्ता हुन आएका कतिपय उजुरीहरू विगतको सशस्त्र द्वन्द्वकालमा भएका घटनासँग पनि सम्बन्धित रहेका छन्।

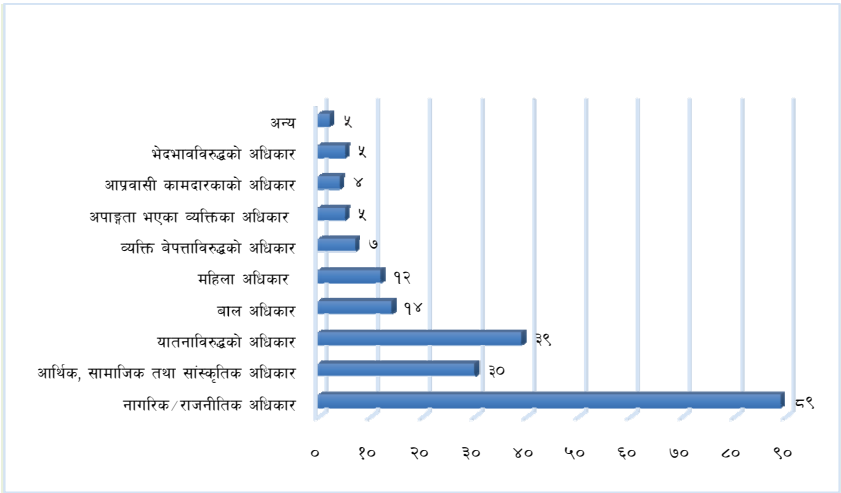
क्षेत्रगत उजुरीहरू

यस आर्थिक वर्षमा आयोगमा दर्ता भएका २१० उजुरीहरू मध्ये सबैभन्दा बढी केका ललितपुरमा ७३ छन् भने सबैभन्दा कम क्षेत्रका नेपालगञ्ज र उक्षेका जुम्लाका ६/६ वटा रहेका छन्। त्यसै गरी क्षेत्रका विराटनगरमा २९, जनकपुर ३१, धनगढीमा २६ र पोखरा ९ वटा छन्। उक्षेका बुटवल १६ र उपक्षेत्रीय कार्यालय खोटाङमा १४ वटा उजुरी दर्ता भएका छन्।

प्रमुख ९ महासन्धिको आधारमा उजुरीहरू

प्रमुख नौ महासन्धिमा आधारित उजुरीको प्रकृति हेर्दा यस आवामा नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी ८९, आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी ३०, यातनाविरुद्धको अधिकारसम्बन्धी ३९, बाल अधिकारसम्बन्धी १४, महिला अधिकारसम्बन्धी १२, व्यक्ति बेपत्ताविरुद्धको अधिकारसम्बन्धी ७, अपाङ्गता भएका व्यक्तिका अधिकार हननसम्बन्धी ५, आप्रवासी कामदारकाको अधिकारसम्बन्धी ४ र भेदभावसम्बन्धी ५ र अन्य ५ गरी जम्मा २१० उजुरी दायर हुन आएका छन् ।

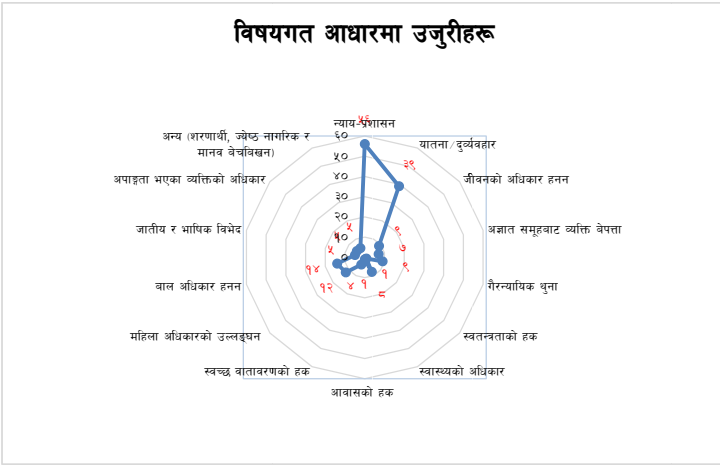

विषयगत आधारमा दर्ता भएका उजुरीहरू

यस वर्ष न्याय-प्रशासनमा सबैभन्दा बढी ५६, यातना/दुर्व्यवहारमा ३९ र जीवनको अधिकार हनन भएको भनी नौ उजुरी परेका छन् । अज्ञात समूहबाट व्यक्ति बेपत्ता पारिएको भनी ७ उजुरी दर्ता भएका छन् । गैरन्यायिक थुनाविरुद्ध ९ र स्वतन्त्रताको हक हनन भनी १ उजुरी दर्ता भएको अवस्था छ । त्यसै गरी स्वास्थ्यको अधिकार ८, आवासको हक १ र स्वच्छ वातावरणको हक हनन भएको भनी ४ उजुरी दर्ता हुन आएका छन् । महिला अधिकारको उल्लङ्घन १२ र बाल अधिकार हननमा १४ उजुरी रहेका छन् । जातीय र भाषिक विभेदविरुद्ध तथा अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकार हननमा ५/५ उजुरी छन् । अन्य (शरणार्थी १, ज्येष्ठ नागरिक २ र मानव बेचबिखन २) मा ५ वटा उजुरी दर्ता भएको अवस्था छ ।

विषयगत आधारमा उजुरीहरू

मानव अधिकार अवस्था अनुगमन

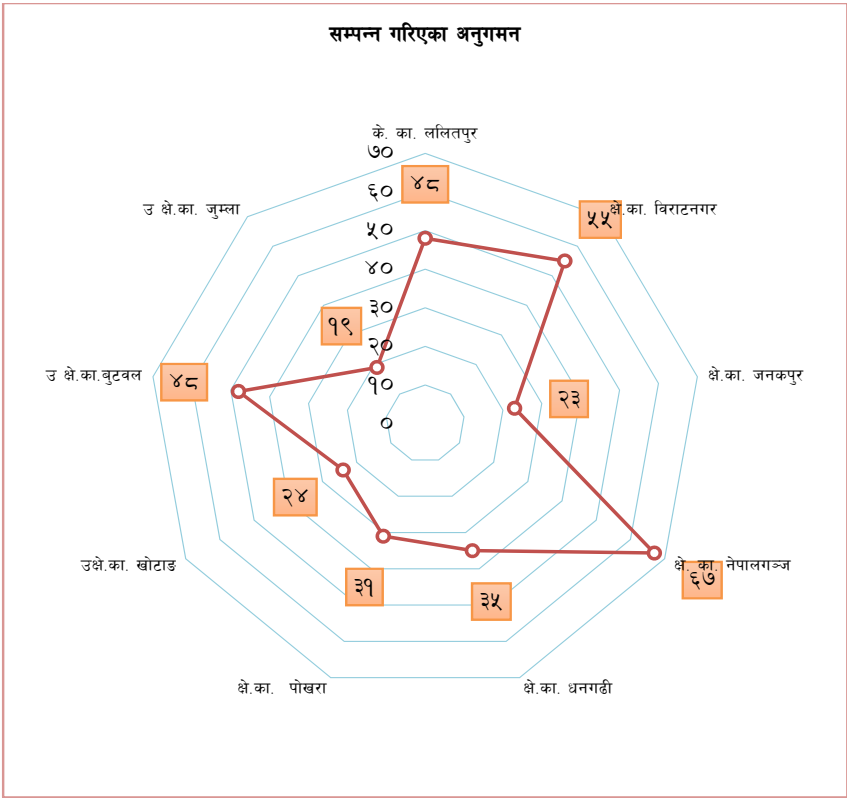
मानव अधिकारको संरक्षणका लागि आयोगले २ किसिमबाट अनुगमन गर्दै आएको छ । पहिलो, आयोग आफैँद्वारा एकल रूपमा र दोस्रो, आयोगसहित सरोकारवालाहरूसँग समन्वय र सहकार्यमा । आयोगले मानव अधिकारसँग प्रत्यक्ष एवम् परोक्ष घटना र मानव अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिसम्झौता तथा राष्ट्रिय कानूनले व्यवस्था गरेका हक-अधिकारको हनन र कार्यान्वयनको अवस्थालाई ध्यानमा राखी अनुगमनसम्बन्धी कार्य अगाडि बढाउँदै आएको छ । सामान्यतः अनुगमन कार्य नियमित रूपमा हुने गर्दछ; जसमा समग्र मानव अधिकार अवस्था, स्थानीय तह निर्वाचनको अनुगमन, कैदीबन्दीहरूको अधिकार, कारागार तथा हिरासतको अवस्था, गैरकानुनी थुना रहेका छन् ।

आर्थिक, समाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारमा मुक्त हलियाहरूको अवस्था, अस्पताल एवम् स्वास्थ्य अवस्था, उपभोक्ताको अधिकार, प्राकृतिक प्रकोप (बाढी-पहिरो/भूकम्प) बाट विस्थापितहरूको अधिकार आदि छन् ।

त्यसै गरी सामूहिक अधिकारअन्तर्गत जेष्ठ नागरिक, महिला, बालबालिका, आदिवासी जनजाति, अल्पसङ्ख्यक/सीमान्तकृत समुदायहरू, अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकार, आप्रवासी कामदारहरूको अवस्था र मानव बेचबिखनको अवस्थालगायतका विषयमा पनि आयोगबाट अनुगमन हुँदै आएको छ । यसबाहेक तत्काल कुनै असहज अवस्था उत्पन्न भएमा वा कुनै विषयमा अनुगमन गर्नुपर्ने अवस्था आइपरेको स्थितिमा आयोगले आकस्मिक रूपमा पनि अनुगमन गर्ने गरेको छ ।

यस आर्थिक वर्षमा आयोगले मानव अधिकारसँग सम्बन्धित विभिन्न विषयलाई लिएर ३५० वटा अनुगमन गरेको छ । केन्द्रीय कार्यालयबाट ४८ पटक अनुगमन गरेको छ भने क्षेत्रीय कार्यालयहरू

सम्पन्न गरिएका अनुगमन

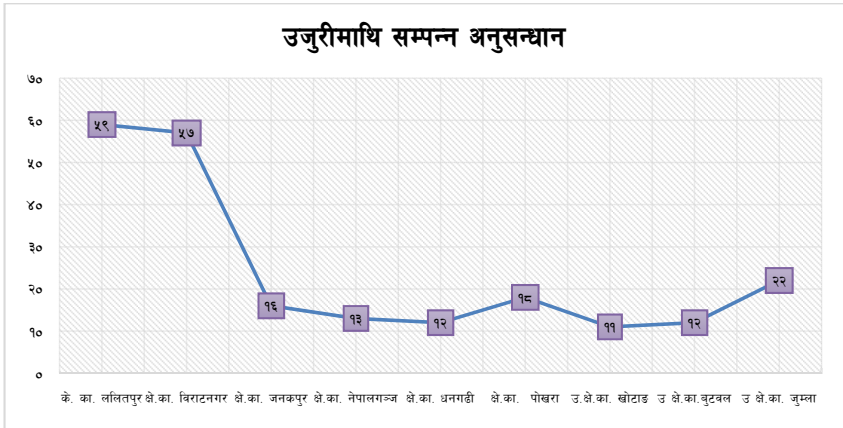
विराटनगरबाट ५५, नेपालगञ्ज ६७, जनकपुर २३, धनगढी ३५ र पोखराबाट ३१ पटक अनुगमन भएको अवस्था छ । उपक्षेत्रीय कार्यालयहरूबाट खोटाङ २४, बुटवल ४८ र जुम्लाले ९९ पटक अनुगमन गरेको छ ।

यस आवामा आयोगले मानव अधिकारका मुद्दाहरूमा आयोगले मानव अधिकारको क्षेत्रमा कार्यरत विभिन्न सङ्घसंस्थाहरूसँग समन्वय र सहकार्यमा अनुगमन गरेको छ ।

अनुसन्धान

मानव अधिकार उल्लङ्घन र दुरुत्साहनका घटनासम्बन्धमा आयोगमा दर्ता भएका उजुरीहरूमा आयोगले अनुसन्धान कार्यलाई प्राथमिकताका साथ अगाडि बढाएको छ । आयोगबाट नयाँ र पुराना गरी जम्मा २२० उजुरीमाथि अनुसन्धान सम्पन्न भएको छ । जसमा केन्द्रीय कार्यालयबाट ५९ वटा, क्षेत्रीय कार्यालय विराटनगरबाट ५७ वटा, क्षेत्रीय कार्यालय जनकपुरबाट १६ वटा, क्षेत्रीय कार्यालय पोखराबाट १८, क्षेत्रीय कार्यालय नेपालगञ्जबाट १३, क्षेत्रीय कार्यालय धनगढीबाट १२

वटा उजुरीको अनुसन्धान सम्पन्न गरिएको छ । उपक्षेत्रीय कार्यालय खोटाङबाट ११ वटा, उपक्षेत्रीय कार्यालय बुटवलबाट १२ वटा र उपक्षेत्रीय कार्यालय जुम्लाबाट २२ उजुरीको अनुसन्धान सम्पन्न गरिएको छ । यसरी अनुसन्धान गरिएका कतिपय उजुरीहरू सशस्त्र द्वन्द्वसँग पनि सम्बन्धित छन्;

जसमा नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारअन्तर्गत जीवनको अधिकार, यातना, बेपत्ता रहेका छन् । त्यसै गरी आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारमा विस्थापित, पुनःस्थापना, सम्पत्ति लुटपाट, क्षतिपूर्ति, महिला, बालबालिकाको अधिकार आदि छन् ।

उजुरी फछ्यौट र सिफारिस

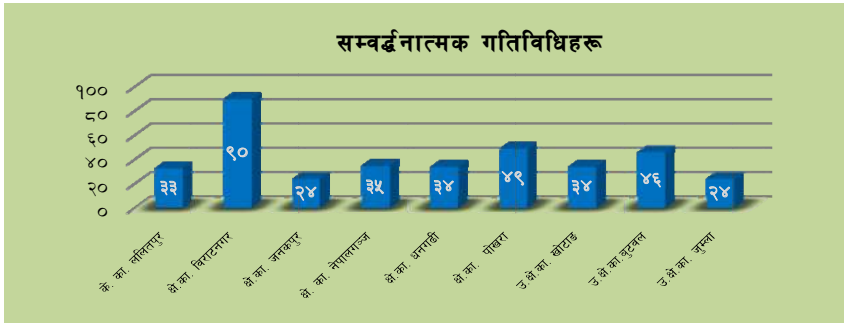
यस आवामा अयोगबाट अनुसन्धान सम्पन्न भएका २०१ वटा उजुरीहरूको फछ्यौट भएको छ । जसमा सिफारिस गरिएको सङ्ख्या ४५ (क्षतिपूर्ति तथा कारवाहीको लागि ३८ र नीतिगत ७, टुङ्ग्याउने १, खारेजी ६३ र तामेली राख्ने भनी ९२ वटा उजुरीमाथि निर्णय गरिएको छ ।

संवर्द्धनसम्बन्धी

प्रवर्द्धनसम्बन्धी कार्यहरू

मानव अधिकारसम्बन्धी शिक्षा र सचेतनामा बिस्तार एवम् मानव अधिकारको वकालत, पक्षपोषण तथा सूचना सम्प्रेषणसम्बन्धी कार्यमा संवर्द्धनात्मक कार्यको भूमिका महत्त्वपूर्ण हुन्छ । संवैधानिक एवम् कानुनी दायित्वअन्तर्गत रही आयोगले यसप्रकारका गतिविधिहरू सञ्चालन गर्दै आएको छ; जसबाट मानव अधिकारको अभिवृद्धि एवम् संस्कृतिको विकासमा टेवा पुन गएको छ । आयोगले संवर्द्धनसम्बन्धी गतिविधिहरूलाई थप व्यवस्थित र प्रभावकारी बनाउन राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग मानव अधिकार सहकार्य तथा समन्वयसम्बन्धी निर्देशिका, २०६९ जारी गरी गतिविधिहरू सम्पन्न गर्दै आएको छ ।

मानव अधिकारको संवर्द्धनका निमित्त विविध विषयमा अन्तरक्रिया, छलफल, सभा, गोष्ठी, कार्यशाला, तालिमलगायतका विभिन्न कार्यक्रमहरू सम्पन्न भएका छन् । यस वर्ष पनि आयोगले “सबैका लागि घरघरमा मानव अधिकार, शान्ति र विकासको आधार” भन्ने मूल नारासहित आयोगका गतिविधिहरू अगाडि बढाएको थियो । यस आवामा आयोगले एकल र सहकार्य/समन्वयमा संवर्द्धनसम्बन्धी विभिन्न कार्यक्रमहरू सम्पन्न गरेको छ । यस क्रममा अयोगबाट ३६९ ओटा संवर्द्धनसम्बन्धी कार्यहरू भएका छन् ।

सम्पादित कार्यहरूमा केकाबाट ३३, क्षेत्रीय क्रमशः विराटनगर ९० (अन्तरक्रिया ४८, छलफल १५, मानव अधिकार शिक्षा नौ, क्षेत्रीय सम्मेलन १ र अन्य १७), जनकपुर २४ (अन्तरक्रिया ११, छलफल ८, बैठक र दिवस २/२), पोखरा ४९, (अन्तरक्रिया १८, छलफल १३, सचेतना ७, तालिम २, प्रभातफेरि १, हाजिरी जवाफ २ र अन्य ६) नेपालगञ्ज ३५ (अन्तरक्रिया १५, छलफल छ,

बैठक ४, सचेतना र दिवस २/२ र अन्य ६) र धनगढी ३४ (अन्तरक्रिया १४, छलफल १०, दिवस २ र अन्य ८) रहेका छन्। त्यसै गरी उपक्षेत्रीय कार्यालयहरू-खोटाङ ३४ (अन्तरक्रिया ४, छलफल १९, मानव अधिकार ३ र अन्य ८), बुटवल ४६ (अन्तरक्रिया १५, छलफल २०, च्याली ३, सचेतना, तालिम र दिवस २/२ र प्रशिक्षण गोष्ठी १/१) र जुम्ला २४ (अन्तरक्रिया १३, छलफल छ, दिवस २, जिज्ञल प्रसारण २ र फिल्म प्रदर्शनी १) रहेका छन्।

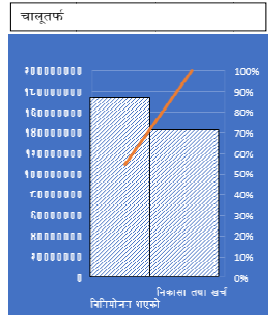
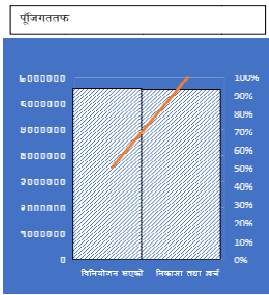
आयोगको अस्तित्वको आधार नै यसका सरोकारवालहरूबीचको सम्बन्ध र सहकार्य हो। आयोगले स्थापनाकालदेखि नै राष्ट्रिय, क्षेत्रीय र अन्तर्राष्ट्रिय निकाय/सङ्घसंस्था एवम् दातृ निकायहरूबीच सम्बन्ध, सहकार्य र समन्वयमा कार्य गर्दै आएको छ। यस आवमा पनि आयोगले सरोकारवालासँग आवश्यकता र औचित्यताको आधारमा विषयगत मुद्दामा केन्द्रित रही सहकार्य र समन्वयका गरी कार्य सम्पन्न गरेको छ।

यस आवमा भएका ३० भन्दा बढी कार्यक्रम अन्य सङ्घसंस्थाहरूको सहकार्य र समन्वयमा सम्पन्न भएका छन्। यसअलवा आयोग अन्य सङ्घसंस्थाद्वारा आयोजित मानव अधिकारसम्बन्धी विभिन्न ३७८ कार्यक्रमहरूमा (प्रमुख अतिथि/अतिथि, स्रोत व्यक्ति/विशेषज्ञ, तथा सहभागीको रूपमा) सहभागी भएको छ।

आर्थिक व्यवस्थापन

आर्थिक व्यवस्थापन

यस वर्ष नेपाल सरकारबाट आर्थिक वर्ष २०७३/२०७४ को लागि बजेट उपशीर्षक नं.२१४०११३ चालूतर्फ रु.१७,३९,२६,०००।-(सत्र करोड उनचालीस लाख छब्बीस हजारमात्र) विनियोजन भएकोमा रु.१४,३३,७८,२९६।४२ (चौध करोड तेतीस लाख अट्ठहत्तर हजार दुईसय छ्यानब्बे रुपियाँ बयालीस पैसा) मात्र निकास तथा खर्च भएको छ । त्यसै गरी बजेट उपशीर्षक नं.२१४००१३ चालूतर्फ रु.६५,७०,०००।-(पैंसठी लाख सत्तरी हजार रुपियाँ) विनियोजन भएकोमा रु.६५,२१,८४९।१२ (पैंसठी लाख एक्काइस हजार आठ सय उनान्पचास रुपियाँ बाह्र पैसा) मात्र निकास तथा खर्च भएको छ । त्यस्तै बजेट उपशीर्षक नं.६०२०१२३ चालूतर्फ रु.१५,८९,४१२।- (पन्ध्र लाख उनान्बबे हजार चार सय बाह्र रुपियाँमात्र) विनियोजन भएकोमा रु.१५,३६,९१९।६६ (पन्ध्र लाख छतीस हजार नौसय उन्नाइस रुपियाँ छैसठी पैसामात्र) खर्च भएको र बजेट उपशीर्षक नं.२१४०११४ पूँजितगतर्फ रु. २,१०,००,०००।-(दुई करोड दश लाखमात्र) विनियोजन भएकोमा रु.२,०७,५६,६१५।५१ (दुई करोड सात लाख छपन्न हजार छ सय पन्ध्र रुपियाँ एकाउन्न पैसा) मात्र निकास तथा खर्च भएको छ ।

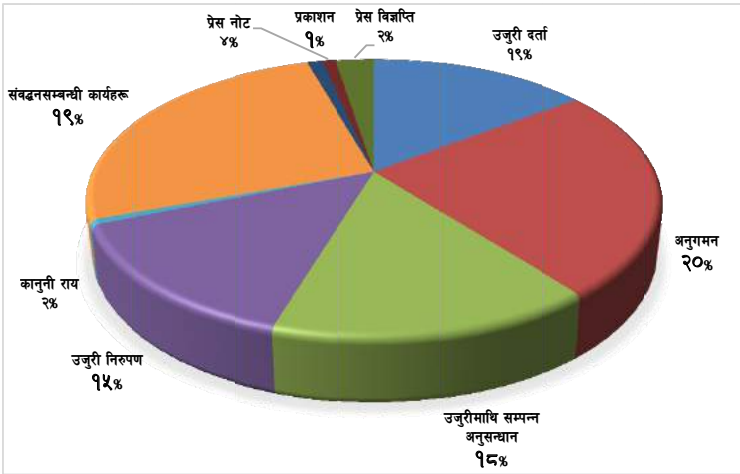

त्यसै गरी यो वर्ष राजस्व आमदानी रु.८,८१,५९७।-(आठ लाख एकासी हजार पाँच सय सन्तानब्बे रुपियाँमात्र) भई राजस्व रकम बैङ्क दाखिला भएको छ । धरौटीतर्फ गत आ.व.सम्मको जिम्मेवारीसहित यो वर्षको कुल आमदानी रु.४९०,९५३।९७ (चार लाख नब्बे हजार नौ सय त्रिपन्न रुपियाँ सन्तानब्बे पैसामात्र) भएकोमा रु.१६८,०१२।५० (एक लाख अठसठ्ठी हजार बाह्र रुपियाँ पचास पैसामात्र)धरौटी फिर्ता भई बाँकी रु. ३२२,९४१।४७ (तीन लाख बाइस हजार नौ सय एकचालीस रूपैयाँ सतचालीस पैसामात्र) धरौटी बाँकी छ ।

उपलब्धि, चुनौती, समाधानका सम्भावित उपाय र भावी कदमहरू

उपलब्धि

यस अवधिमा आयोगले गरेको मानव अधिकारको संरक्षण र संवर्द्धनात्मक कार्यहरूबाट विभिन्न उपलब्धि हासिल भएका छन्। आयोगले “सबैको लागि घर-घरमा मानव अधिकार: शान्ति र विकासको आधार” भन्ने आह्वानलाई आधार मानी मानव अधिकार संरक्षण र संवर्द्धनसम्बन्धी कार्यलाई विशेष प्राथमिकतामा राखी कार्य गरेको छ। यस आ.व.मा आयोगले प्राप्त गरेका उपलब्धि निम्नानुसार छन्।

(क) जनशक्ति व्यवस्थापन

यस आवामा पनि आयोगमा रिक्त विभिन्न पदको दरबन्दी लोकसेवा आयोगको संलग्नतामा पूर्ति भएको छ। आयोगको २०७३ को विज्ञापनअनुसार आन्तरिक र खुला गरी ४९ कर्मचारीहरूको नियुक्ति तथा पदस्थापना भइसकेको छ।

(ख) उजुरी ग्रहण, अनुगमन र अनुसन्धान

यस अवधिलाई आयोगमा मानव अधिकार उल्लङ्घन भएको भनी जम्मा २१० उजुरी दर्ता भएका छन्। मानव अधिकारसँग सम्बन्धित विविध विषयमा ३५० वटा अनुगमनका

कार्यक्रमहरू सम्पन्न भएका छन् । आयोगमा विभिन्न समयमा परेका पुराना र नयाँ गरी २२० उजुरीमाथि आयोगले अनुसन्धान सम्पन्न भएको अवस्था छ ।

(ग) उजुरी निरूपण र सिफारिस

अनुगमन र अनसन्धानबाट प्राप्त तथ्यलाई आधार मानी २०१ उजुरीमाथि निर्णय गरिएकोमा सिफारिस ४५ (क्षतिपूर्ति तथा कारवाहीको लागि ३८ र नीतिगत सिफारिस ७), टुङ्ग्याउने १, खारेजी ६३ र तामेली ९२ वटा रहेका छन् । आयोगबाट सिफारिस गरिएका विषयमा ३८ वटा उजुरीमा कारवाही तथा क्षतिपूर्ति उपलब्ध गराउने उल्लेख छ । त्यसै गरी सिफारिसमा निःशुल्क स्वास्थ्य उपचार, उपचारको रकम सोधभर्ना, कानुनबमोजिम बाहेक अत्यधिक बल प्रयोग नगर्न र दोषीउपर कानुनी कारवाही गर्नुपर्ने, हिरासतमा गरिने स्वास्थ्य परीक्षण र पोस्टमार्टम प्रतिवेदनमा सुधार गर्ने लगायतका विषय रहेका छन् ।

(घ) संवर्द्धन

मानव अधिकार संवर्द्धनतर्फ पनि विभिन्न उपलब्धिहरू हासिल भएका छन् । यस आवमा अयोगबाट ३६९ ओटा संवर्द्धनसम्बन्धी कार्यहरू भएको देखिन्छ । आयोगले मानव अधिकार सचेतनासम्बन्धी विभिन्न सामग्रीहरू उत्पादन र वितरण गरेको छ । मानव अधिकारबारे आधारभूत जानकारी दिने वृत्तचित्रको उत्पादनमार्फत मानव अधिकार सचेतनामा सहयोग पुन गएको छ । यसको साथै ३ वर्षको कार्य विवरणलाई समावेश गरी असारमा आयोगले सरोकारवालालाई आयोगको स्थितिपत्र सम्बन्धमा जानकारी गराएको थियो ।

(ङ) कानुनी राय

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले यस आवमा पनि कानुन निर्माणका लागि तयार गरिएका विधेयकहरूमाथि मानव अधिकारको दृष्टिकोणबाट पुनरावलोकन गरी सम्बन्धित निकायहरूसमक्ष सुझावहरूसमेत प्रस्तुत गरेको थियो । नेपालको संविधानबमोजिम गठन हुनुपर्ने मानव अधिकारसम्बन्धी विषयगत संवैधानिक आयोगहरू गठन गर्ने सम्बन्धमा तयार गरिएका विभिन्न ६ वटा विधेयकहरूमाथि पुनरावलोकन गरेको थियो । अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकार सम्बन्धमा बनेको विधेयक २०७२ र यातना दिने तथा निर्मम, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार (नियन्त्रण) विधेयक २०७१ समेत गरी ८ वटा विधेयकहरूमाथि पुनरावलोकन गरेको छ । पुनरावलोकन गरिएका विधेयकहरूमा ३ महले सुझावसहित कार्यान्वयनको लागि सम्बन्धित निकायसमक्ष पेस गरिएको छ । यसै आवमा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐनलाई समयसापेक्ष बनाउन परिमार्जन गरी व्यवस्थापिका-ससद्बाट पारित गराउन प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रीपरिषद्को कार्यालयमा पठाएको थियो ।

(च) प्रकाशन

यस अवधिमा प्रतिवेदन/जर्नल गरी जम्मा १५ वटा प्रकाशन भएका छन्; जसमा वार्षिक प्रतिवेदनलगायत विषयगत प्रतिवेदन रहेका छन् । गत आवबाट थालनी भएको जर्नल मानव अधिकार सम्बाहक (चौमासिक) को प्रकाशनले मानव अधिकारका विषयलाई प्राथमिकता दिएको छ । मानव अधिकार, महिला अधिकार, सङ्गमणकालीन न्याय, मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार, मौलिक हक, खाद्यको अधिकारलगायतका विषय रहेका छन् । यसका साथै विभिन्न विषय विज्ञका प्राज्ञिक लेख तथा अनुसन्धानमूलक लेखहरू जसमा नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार, आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारका अतिरिक्त विविध विषयहरू समेटिएका छन् । वि.सं. २०७२ साल वैशाख १२ गतेको विनाशकारी भूकम्पबाट प्रभावितहरूको अधिकार संरक्षणको लागि प्रभावित जिल्लाहरूमा अनुगमन गरी प्रतिवेदन सार्वजनिक गरेको थियो । मानव अधिकारका जानुपर्ने कुरा (पुस्तिका) लाई पुनः (छैटौँ संस्करण) प्रकाशन गरी वितरण गरिएको छ ।

(छ) प्रेस नोट/प्रेस विज्ञापित

यस अवधिमा मानव अधिकारका समसामयिक विषयमा प्रेस विज्ञापित ३७ र प्रेस नोट १३ वटा जारी भएका छन् । जसमा विभिन्न घटनाको अनुसन्धान, दोषीउपर कारबाही, बालअधिकारको सम्मान, बेपत्ता पारिएकाहरूको अवस्था सार्वजनिक, सडक दुर्घटनातर्फ सचेत हुन, कारागार सुधार, सप्तरीको दुखद घटनाप्रति ध्यानाकर्षण, भूकम्प पीडितको उचित बसोबास, स्थानीय तह निर्वाचन अनुगमन, ट्राफिक प्रहरीसँग समसामयिक गुनासा, डुबान र बाढी पीडितको उद्धार, दण्डहीनता अन्त्य सम्बन्धमा ध्यानाकर्षण आदि विषय रहेका छन् । यस अवधिमा २ वटा पत्रकार सम्मेलन भएका छन् । विस्तृत शान्ति सम्झौता र मानव अधिकार अवस्था विषयमा २०७३ मङ्सिर ५ र स्थानीय निर्वाचन २०७४ सम्बन्धमा वैशाख २६ गतेपत्रकार सम्मेलन सम्पन्न भएका थिए ।

(ज) सहकार्य र समन्वय

(क) राष्ट्रिय तहमा

यस अवधिमा आयोगले सहकार्य र समन्वयलाई निरन्तरता दिएको छ । जसमा व्यवस्थापिका-संसद्को सामाजिक न्याय तथा मानव अधिकार समिति, सरकार र सरकारी निकाय रहेका छन् । आयोगका पूर्व-पदाधिकारी, नागरिक समाजका प्रतिनिधि, गैसस एवम् मानव अधिकारको क्षेत्रमा कार्यरत मानव अधिकारकर्मीहरूसँग मानव अधिकारका विषयगत मुद्दामा केन्द्रित रही कार्य गर्दै आएको छ । यस आवमा ३० भन्दा बढी कार्यक्रम सरोकारवाला सङ्घसंस्थाहरूसँगको सहकार्य र समन्वयमा भएका छन् ।

(ख) अन्तर्राष्ट्रिय तहमा

अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा संयुक्त राष्ट्रसङ्घअन्तर्गतका निकाय, मानव अधिकार आयोगहरूको छाता सङ्गठन अन्तर्राष्ट्रिय समन्वय समिति (International Coordination Committee of NHRIs) र मानव अधिकार आयोगहरूको एसिया प्रशान्त मञ्च (Asia Pacific Forum- APF) लगायत दातृ निकायहरूसँग व्यवसायिक रूपमा आफ्नो कार्यसम्पादन गरिरहेको छ । आयोगका माननीय अध्यक्ष, सदस्य र कर्मचारी तहबाट समय-समयमा छलफल, अनुभव आदानप्रदान, तालिम आदिको लागि अन्तर्राष्ट्रिय भ्रमण हुँदै आएको छ ।

यस आवमा कोरिया, इन्डोनेसिया, कतार, भारत, बेल्जियम, स्विट्जरल्यान्ड-लगायतका देशहरूमा माननीयको तहबाट १५ पटक र सचिव तथा कर्मचारीको तहबाट १६ पटक गरी जम्मा ३१ पटक तालिम/छलफलको लागि विदेश भ्रमण भएको छ । जसमा मानव अधिकार नीति निर्माण, आदिवासी जनजातिको अधिकार, मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार, दिगो विकास, यौनिक तथा लैङ्गिक अल्पसङ्ख्यकको अधिकार, महिला अधिकार, बाल विवाहलगायतका विषयहरू थिए । यी र यस्ता कार्यबाट अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्ध बिस्तार हुनुका साथै राष्ट्रिय रूपमा मानव अधिकार संस्कृतिको विकास, सचेतना, समन्वय र सहकार्यमा सहयोग पुग्न गएको छ । नेपालको मानव अधिकार आयोग र कतारको मानव अधिकार समितिबीच वैदेशिक कामदारहरूको विषयमा भएको समझदारीपत्रलाई मूर्त रूप दिन ११ बुँदे कार्यान्वयन योजनामा द्विपक्षीय हस्ताक्षर सम्पन्न हुनुलाई महत्त्वपूर्ण उपलब्धिका रूपमा लिन सकिन्छ ।

यसको साथै आयोगले युएनडीपीको सहयोग रहेको यस रणनीतिक योजना सहयोग परियोजनासँग पनि सहकार्यमा कार्य गरिरहेको छ । विशेषत परियोजनाले आयोगलाई तालिम/प्रकाशनलगायतका कार्यमा आर्थिक सहयोग पुऱ्याउँदै आएको छ ।

(क) आयोगको वार्षिक प्रतिवेदनमाथि छलफल आरम्भ

संविधानतः आयोगले आफूले गरेको कामको वार्षिक प्रतिवेदन राष्ट्रपतिसमक्ष पेस गर्नुपर्दछ । राष्ट्रपतिले प्रधानमन्त्रीमार्फत सो प्रतिवेदन व्यवस्थापिका-संसदसमक्ष पेस गर्ने संवैधानिक व्यवस्था रहेको छ । विगत वर्षसम्म छलफलमा आउन नसकेको आयोगको वार्षिक प्रतिवेदन यस आवबाट छलफलमा आएको छ । सामाजिक न्याय तथा मानव अधिकार समितिले आयोगको वार्षिक प्रतिवेदनलाई छलफलमा ल्याई आयोगका सिफारिस कार्यान्वयनका लागि सरकारलाई निर्देशन दिनुले पनि मानव अधिकारको संरक्षण र संवर्द्धनमा थप टेवा पुग्ने देखिन्छ ।

चुनौतीहरू

यस आवामा आयोगमा देखिएका चुनौतीहरूलाई निम्न बमोजिम उल्लेख गरिएको छः

(क) दण्डहीनताको अवस्था

राजनीतिक अस्थिरता, अस्थिर एवम् कमजोर सरकार, कानून कार्यान्वयनको फितलो अवस्था र मानव अधिकार उल्लङ्घनका दोषी एवम् अपराधमा संलग्न व्यक्तिहरूलाई राजनीतिक संरक्षणका कारण मुलुकमा दण्डहीनताको अवस्था विद्यमान छ। रामाअआबाट दोषी किटानी गरिएका तथा अदालतबाट सजायको फैसला भएका व्यक्तिहरूलाई समेत प्रभावकारी कानुनी कारबाही नहुँदा दण्डहीनताले प्रश्रय पाएको छ। सर्वोच्च अदालतका फैसला कार्यान्वयनको अवस्था, आयोगले नेपाल सरकारलाई गरेका सिफारिस (१४.३ प्रतिशत पूर्ण कार्यान्वयन, ४७.९ प्रतिशत आंशिक कार्यान्वयन र ३७.८ प्रतिशत सिफारिसहरूउपर कुनै सम्बोधन हुन नसकेको) न्यून कार्यान्वयन हुनुले पनि दण्डहीनताको भङ्गको दिन्छ। अधिकार प्राप्तिका नाममा हुने शान्तिपूर्ण आन्दोलन कतिपय अवस्थामा हिंसात्मक हुन पुग्दा आन्दोलनकारीहरूबाट आयोगकै माननीय सदस्यसहितको सवारी साधन तोडफोड गरिनुजस्ता कार्यले पनि मानव अधिकारको संरक्षणमा प्रशस्त चुनौती देखिएको अवस्था छ।

(ख) सङ्क्रमणकालीन परिवेश

१० वर्षे सशस्त्र द्वन्द्वपछिको अवस्था र शान्ति प्रक्रिया (सङ्क्रमणकालीन मुद्दाको सम्बोधन हुन नसकेको अवस्था) एवम् सविधान कार्यान्वयन सन्दर्भमा मुलुकले अपेक्षित गति लिन सकेको छैन। करिब २ दशकपश्चात् सङ्घीय प्रणालीअन्तर्गत स्थानीय तहको निर्वाचन भए पनि मुलुकले सङ्क्रमणकालीन अवस्थाबाट पार पाउन सकेको छैन। यसको प्रत्यक्ष नकारात्मक प्रभाव कानुनी शासन र मानव अधिकार संरक्षण, संवर्द्धन र मानव अधिकार संस्कृतिको विकासमा परेको छ। द्वन्द्वका क्रममा भएका मानव अधिकार हननका घटनाहरूको सम्बोधन हुन नसक्दा पीडितले न्यायको अनुभूति गर्न सकेका छैनन्। सरकार र राज्यका संयन्त्र सबल हुन नसक्दा मानव अधिकार उल्लङ्घनका दोषीहरूले उन्मुक्तिको अवस्था, कानुनी शासनको पूर्णतः अनुभूति गर्न नसक्नुले पनि मानव अधिकार संरक्षण र संस्कृतिको विकासले गति लिन नसकेको अवस्था छ।

विगतको सशस्त्र द्वन्द्वको पीडाबाट अहिले पनि समाज मुक्त हुन सकेको छैन। द्वन्द्वबाट सिर्जित घाउहरू अहिले बिसेक हुन सकेका छैनन्। सेना समायोजनजस्ता कार्य सम्पन्न भए पनि ध्वस्त भौतिक संरचना पुनः निर्माण हुन नसकेको स्थिति छ। लामो समय बितिसकदा पनि द्वन्द्व पीडितहरूले न्यायको अनुभूति गर्न पाएका छैनन्। सङ्क्रमणकालीन न्यायलाई सम्बोधन गर्न

व्यक्ति बेपत्ता छानबिन र सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगले निर्धारित समयावधि समाप्त हुन लाग्दा पनि कानुन संशोधन हुन नसकेको अवस्था छ । वि.सं. २०७४ माघ २६ गते सम्म थपिएको समयावधिमा पनि कार्य सम्पन्न हुन सक्ने अवस्था विद्यमान देखिँदैन ।

(ग) आयोगका सिफारिस कार्यान्वयन नहुनु

यस आवमा पनि मानव अधिकार उल्लङ्घन, हनन एवम् दुरुत्साहन भएको भनी परेका उजुरी, नयाँ र पुराना उजुरीउपर अनुसन्धान गरी क्षतिपूर्ति एवम् कानुनी कारबाहीका लागि गरिएका सिफारिसहरू कार्यान्वयन हुन नसकेको अवस्था छ । आयोगले नेपाल सरकारलाई गरेका सिफारिसहरूमध्ये (१४.३ प्रतिशत पूर्ण कार्यान्वयन, ४७.९ प्रतिशत आंशिक कार्यान्वयन र ३७.८ प्रतिशत सिफारिसउपर कुनै सम्बोधन हुन छैन । कार्यान्वयन भएका सिफारिसहरू क्षतिपूर्ति उपलब्ध गराउने विषयसँग मात्र सम्बन्धित छन् । मानव अधिकार उल्लङ्घनका घटनामा संलग्नहरूमाथि कानुनी कारबाही र घटनाको अनुसन्धान गरी कानुनी कारबाही गर्नु भनी गरिएका सिफारिसहरूको कार्यान्वयन अवस्था अत्यन्त दयनीय छ ।

(घ) सरकारबाट अपेक्षित सहयोग प्राप्त नहुनु

सरकारी निकायबाट मानव अधिकारको सम्मान, संरक्षण, परिपालन र मानव अधिकार संस्कृति विकासको लागि अपेक्षित सहयोग प्राप्त हुन हुन सकेको छैन । विशेषतः विशेष प्रकृतिका कार्यक्रम सम्पन्न गर्नका लागि आवश्यकता र औचित्यताको आधारमा गरिने कतिपय कार्यक्रमामा अर्थमन्त्रालयबाट मागबमोजिमको बजेट उपलब्ध हुन नसकेको अवस्था छ । प्रतिनिधिसभा र प्रदेशसभाको पहिलो चरणको निर्वाचन अनुगमनको लागि माग गरिएको बजेट निर्वाचनको दिन उपलब्ध गराइएको थियो । त्यसै गरी मानव अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय सम्मेलन आयोजनाको लागि बजेट उपलब्ध हुन सकेन । यसबाट आयोगका कामकारबाहीहरू प्रभावित हुन पुगेका छन् ।

(ङ) कानुनी अपर्याप्तता

संविधानले मुलुक सङ्घीय संरचनामा प्रवेश गरिसकेपछि अन्य आयोगहरूको हकमा प्रादेशिक संरचनाको बारेमा बोलेको छ । रामअआको बारेमा यस विषयमा संविधान मौन छ । यो विषय र आयोगले गरेका सिफारिसउपर महान्यायाधिवक्ता कार्यालयले अनिवार्य रूपमा मुद्दा चलाउनु पर्ने विषयमा समेत आयोगले राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐनमा संशोधनको लागि गत आवमा नै संशोधन प्रस्ताव पेश गरेकोमा सरकारबाट सो प्रस्ताव व्यवस्थापिका-संसदसमक्ष पठाइएको छैन । आयोगका कर्मचारीहरूको सेवा, शर्त र सुविधा सम्बन्धी विधेयकमा पनि यस्तै अवस्थामा रहेको छ ।

(च) रामअआ र अन्य आयोगबीच सम्बन्धमा अस्पष्टता

संविधानले राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगका अतिरिक्त मानव अधिकारसँग प्रत्यक्ष सम्बन्ध राख्ने ६ वटा आयोगको स्थापना गरेको छ । यसमा राष्ट्रिय समावेशी आयोग, राष्ट्रिय दलित आयोग, राष्ट्रिय महिला आयोग, आदिवासी जनजाति आयोग, मधेसी आयोग, थारू आयोग र मुस्लिम आयोग छन् । रामअआ र यी आयोगबीच क्षेत्राधिकार, कार्य प्रकृति र प्रतिवेदनमा फरक मत सम्बन्धमा प्रस्ट हुनुपर्ने तथ्यलाई मनन गरी ती विधेयकमा सुझाव प्रस्तुत गरेको थियो । आयोगले दिएका कुनै पनि सुझाव समावेश नगरी विधेयकहरू पारित भएकोले ती आयोगहरू र यस आयोगबीचको समन्वय र सहकार्यमा चुनौतीहरू देखिने सम्भावना छ ।

(छ) भौतिक पूर्वाधारको अभाव

आयोगले स्थापनाकालदेखि नै उचित र पर्याप्त भौतिक पूर्वाधारको अभावमा कार्य गर्दै आएको छ । गत २०७२ वैशाखमा आएको भूकम्पबाट केन्द्रीय कार्यालयको भवन क्षतिग्रस्त भई काममा अवरोध पुगेको थियो । हाल पुरानो भवनको अगाडि खाली रहेको जग्गामा प्रिफ्याव निर्माण गरी कार्य सञ्चालन गर्दै आएको छ । जनशक्तिको तुलनामा उचित पूर्वाधार तयार नहुँदा आयोगको कामकारबाहीमा बाधा पुग्न गएको अवस्था छ । यसबाहेक आयोगका अन्य कार्यालयहरूको अवस्था पनि यस्तै रहेको छ । सरकारबाट यसतर्फ गम्भीरतापूर्वक ध्यान दिनुपर्ने आवश्यकता रहेको छ ।

(ज) मानव अधिकारमैत्री संस्कृति विकासको गति सुस्त हुनु

मानव अधिकारको संस्कृतिको विकासबिना सम्य समाजको परिकल्पना गर्न सकिँदैन । समाजको विकासक्रमलाई हेर्दा मानव अधिकारको क्षेत्रमा धेरै कार्यहरू भए पनि मानव अधिकार संस्कृतिको विकास सन्तोषजनक वा द्रुत गतिमा हुन सकेको छैन । यसबाट प्रत्येक व्यक्ति, संस्था, वर्ग, समुदायमा मानव अधिकारको अनुभूति हुन नसकेको अवस्था छ । यसको लागि विशेष गरी सबै राजनीतिक दलहरू र सरकारको भूमिका पूर्ण सकारात्मक नहुँदा चुनौती कम हुन सकेको छैन ।

(झ) रुढीवादी मानसिकताको विद्यमानता

अहिले पनि नेपाली समाजको दूलो हिस्सा रुढीग्रस्त मानसिकताबाट गुञ्जिरहेको छ । बोक्सी, छाउपडी प्रथा र दहेजजस्ता कुप्रथा विद्यमान छन् । बोक्सी, छाउपडी र दहेज प्रथाको सिकार विशेषतः महिलाहरूले बन्नुपरेको अवस्था छ । बोक्सी भनी दिसा खुवाउने, कपाल मुड्ने र ज्यान लिने, दहेज नल्याएको वा कम ल्याएको भनी कूटपिट र जिउँदै जलाइने कार्य सामान्यजस्तै बनेको छ । छाउपडी प्रथाका कारण कतिपय महिलाले ज्यानसमेत गुमाउनुपरेको छ ।

(ज) समन्वयको अभावमा वाञ्छित प्रतिफल प्राप्त नहुनु

वर्तमान अवस्थामा सरोकारवाला निकायहरूबीच मानव अधिकार र विकासका मुद्दामा समन्वय र सहकार्यको अभाव देखिन्छ। फलतः सरकारी-सरकारी, सरकारी र गैरसरकारी एवम् गैरसरकारी-गैरसरकारी निकायबीच काम नहुने, दोहोरिने तथा काम पन्छाउने मनोवृत्तिको विकास हुन पुगेको छ। समयमा कार्य सम्पादन हुन नसक्दा बजेट फ्रिज हुने हुनाले अन्तिम समयमा हतारमा कार्य हुने गरेको छ। फलतः लगानीअनुरूप अपेक्षित परिणाम प्राप्त हुन सकेको छैन।

(ट) राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाहरूको खर्च अपारदर्शी हुनु

मानव अधिकारको संरक्षण र संवर्द्धनका क्षेत्रमा कार्यरत राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाहरूको खर्च पारदर्शी हुन वा बनाउन नसक्दा जनमानसमा नकरात्मक सन्देश प्रवाह हुन पुगेको छ। अर्थ मन्त्रालयको वेवसाइटमा आयोगको नाममा विभिन्न सहयोग भनी उल्लेख गरिए पनि आयोगलाई कुनै आधिकारिक जानकारी प्राप्त हुन सकेको छैन। यसबाट ऐन, नियमको परिधिभित्र रही कार्यरत संघसंस्थाहरूमा नकरात्मक असर पर्न गएको अवस्था छ।

चुनौती समाधानका सठभावित उपायहरू

उपर्युक्त चुनौतीहरूलाई सम्बोधन गर्न आयोगले निम्नानुसारका सुझावहरू प्रस्तुत गरेको छ :

नेपाल सरकारलाई

- (क) संविधान कार्यान्वयनका लागि समय-सीमाभित्रै मौलिक हकलगायतका मानव अधिकारसँग सम्बन्धित विषयमा तत्काल मानव अधिकारमैत्री कानून निर्माणका लागि आवश्यक कार्य गर्न,
- (ख) संविधान कार्यान्वयनको वातावरण तय गर्न,
- (ग) राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन संशोधन र मानव अधिकार सेवा विधेयकलाई तत्काल संसद्बाट पारित गर्ने व्यवस्था मिलाउन,
- (घ) आयोगका सिफारिसहरू कार्यान्वयनको सुनिश्चितताको लागि सरकारी मुद्दासम्बन्धी नियमावली तत्काल संशोधन गर्न,
- (ङ) आयोगको अनुगमन, अनुसन्धान एवम् संवर्द्धनात्मक कार्यबाट प्राप्त तथ्य/प्रमाणका आधारमा मानव अधिकारको उल्लङ्घन, हनन तथा ज्यादती र मानवीय कानूनको उल्लङ्घनसम्बन्धमा आयोगबाट गरिएका सिफारिसहरू प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्न,
- (च) बेपत्ता पारिएका व्यक्ति छानबिन र सत्यनिरूपण तथा मेलमिलाप आयोगलाई आवश्यक पर्ने

- कानून निर्माणको वातावरण तयार गर्न साथै आवश्यक र दक्ष जनशक्ति उपलब्ध गराउन,
- (छ) दण्डहीनताको अन्त्यको लागि गैरकानुनी कार्यमा संलग्न वा अदालतबाट दोषी ठहरिएका सबैलाई कानुनी दायरामा ल्याउन,
- (ज) कानुनी शासन र मानव अधिकारको सम्मान गर्दै दण्डहीनताको अन्त्य गर्न,
- (झ) आयोगको वार्षिक प्रतिवेदन व्यवस्थापिका-संसदमा पेस गरी छलफललाई निरन्तरता दिने वातावरण निर्माण गर्न,
- (ञ) आयोगलाई आवश्यक आर्थिक तथा भवनलगायत भौतिक स्रोतसाधन उपलब्ध गराउन,
- (ट) आयोगको काममा बाधाअवरोध पुग्ने गरी समयसमयमा अर्थ मन्त्रालयबाट हुने गरेका अवरोधको अन्त्य गर्न,
- (ठ) राजनीतिक हस्तक्षेप नगरी कानूनतः अपराध अनुसन्धान कार्यमा आवश्यक सहयोग पुर्याउन र
- (ड) मानव अधिकारसम्बन्धी राष्ट्रिय कार्ययोजनाको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्न-गराउन ।

राजनीतिक दलहरूलाई

- (क) दण्डहीनतालाई प्रश्रय नदिन र कानुनी शासनको सम्मान गर्न,
- (ख) संविधानतः मानव अधिकारमैत्री कानून निर्माणका लागि पहल गन
- (ग) शान्तिसुरक्षा कायम गर्नका लागि सरकारलाई विशेष सहयोग गर्न,
- (घ) आफ्ना विरोधका कार्यक्रम शान्तिपूर्ण र मानव अधिकारका मूल्य-मान्यताभिन्न रही सञ्चालन गर्न र
- (ङ) मानव अधिकारका मुद्दामा साभ्ना अवधारणा निर्माण गरी अगाडि बढ्न ।

भावी कदमहरू

मानव अधिकारको संरक्षण, संवर्द्धन, परिपालना र संस्कृति विकासबिना सम्य समाज र राष्ट्रको परिकल्पना सम्भव छैन । यी कार्यलाई सार्थक रूप दिन आयोगले संविधान र ऐनको सीमाभित्र रही आफ्ना कार्य गर्दै आएको छ । विशेषतः आयोगद्वारा तर्जुमा गरिएको रणनीतिक योजना (२०१५-२०२०) को आधारमा आयोग अगाडि बढिरहेको अवस्था छ ।

विगतमा भैँ भावी दिनहरूमा आयोगले रणनीतिक योजनामा निर्धारण गरेका लक्ष्य हासिल गर्नका लागि अगाडि बढ्नेछ । यसका लागि संसद्, सरकार, संवैधानिक निकाय, राजनीतिक दल,

नागरिक समाज, गैसस एवम् सरोकारवालाहरू (नागरिक) सँगको सहकार्य र समन्वयलाई थप प्रभावकारी बनाउनेछ । यसका साथै मानव अधिकारसँग सम्बन्धित राष्ट्रिय, क्षेत्रीय र अन्तर्राष्ट्रिय सङ्घसंस्था/दातृ निकाय आदिसँग समन्वय र सहकार्यलाई अभ मजबुत तुल्याउनेछ ।

आयोगको ऐनमा देखिएका कमजोर प्रावधानको संशोधन, मानव अधिकार उल्लङ्घनकर्ताको अभिलेख राख्न तथा आयोगका सिफारिसहरू कार्यान्वयनका लागि विशेष कार्ययोजनाका साथ सरकार र सम्बन्धित निकायलाई थप दबाब दिनेछ । मानव अधिकारमैत्री कानून निर्माण, त्यसको कार्यान्वयन (३ वटै तह— स्थानीय, प्रदेश र केन्द्र) फौजदारी अदालतसम्बन्धी रोम विधान, बेपत्ताविरुद्धको अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिलगायतका मानव अधिकारसम्बन्धी महासन्धि अनुमोदन गराउनका लागि आफ्नो भूमिकालाई थप प्रभावकारी बनाउनेछ । यसका साथै नेपाल पक्ष भएका विभिन्न महासन्धिअनुरूप राज्यलाई दायित्व निर्वाह गर्न सहयोग पुऱ्याउने एवम् विश्वव्यापी आवधिक समीक्षामा नेपाललाई प्राप्त सिफारिसहरूको कार्यान्वयन गर्ने-गराउनेतर्फ थप पहल गर्नेछ ।

रणनीतिक योजनाद्वारा निर्धारित प्रक्रिया अवलम्बन गरी आयोगले आगामी वर्षमा घरघरमा मानव अधिकार सन्देश पुऱ्याउने कार्यलाई निरन्तरता दिनेछ । मानव अधिकारको संरक्षण, संवर्द्धन र संस्कृति विकासका लागि राष्ट्रिय मानव अधिकार प्रतिष्ठानलाई मूर्तरूप दिनेछ । अनुसन्धान कार्यलाई थप प्रभावकारी रूपमा अगाडि बढाउनुका साथै जिल्ला-जिल्लामा मानव अधिकारका चुनौती विषयमा प्राथमिकता भनी निर्धारण गरिएका मुद्दालाई सम्बोधन गर्न योजनागत कार्य अगाडि बढाउनेछ । रणनीतिक योजनलाई समायसापेक्ष परिमार्जन गरी मानव अधिकारका जल्दाबल्दा मुद्दालाई सम्बोधन गरिनेछ ।

घरघरमा मानव अधिकार, शान्ति र विकासको आधार ! आह्वानलाई सार्थक तुल्याउनु आयोगको दायित्व हो । बिनाभेदभाव, बिनाधर्म, जात, रङ, वर्ण सबैका लागि सधैंका लागि लागू हुने मानव अधिकारको कुनै सीमा पनि हुँदैन । मानव अधिकारका मूलभूत वा स्थापित मूल्य-मान्यताबिना समानता, न्याय, मानव मर्यादाको परिकल्पना पनि सम्भव हुँदैन ।

अतः राष्ट्रिय वा अभिभावकीय संस्थाको हैसियतले आयोगले विगतबाट अनुभव लिई सविधान, ऐन र रणनीतिक योजनामा केन्द्रित भई आफ्ना कामकारबाहीहरूलाई समयानुकूल अगाडि बढाउनुपर्ने आवश्यकता छ ।

केन्द्रीय कार्यालय

हरिहर भवन, ललितपुर

ईमेल : nhrc@nhrcnepal.org

फोन : ०१-५०१००१५/१६/१७/१८

वेबसाइट : www.nhrcnepal.org

फ्याक्स : ०१-५५४७२७३, ५५४७२७४

हटलाइन : ०१-५०१००००

क्षेत्रीय कार्यालयहरू

चौदली चोक, विराटनगर

फोन : ०२१-४६१२३१, ४६१०२३

फ्याक्स : ०२१-४६११००

देवीचोक, जलकपुर

फोन : ०४१-५२७८११, ५२७८१२

फ्याक्स : ०४१-५२७२५०

जलपिप्रा मार्ग, पोखरा

फोन : ०६१-४६२८११, ४६३८२२

फ्याक्स : ०६१-४६५०४२

शांतिनगर, नेपालगञ्ज

फोन : ०८१-५२६७०७, ५२६७०८

फ्याक्स : ०८१-५२६७०६

उत्तर बेहेरी, धनगढी

फोन : ०२१-५२५६२१, ५२५६२२

फ्याक्स : ०२१-५२५६२३

उपक्षेत्रीय कार्यालयहरू

दिवतेल, सोराह

फोन : ०३६-४२०२८४

बुठवल, उपलदेही

फोन : ०७१-४१०१७५, ०७१-४१०१७६

सलङ्गा, जुम्ला

फोन : ०८७-५२०२२२

सावैया, ललितपुर

फोन : ०१-५५३०३६२